

АЗИЗ ҚАЙУМОВ

АҲМАД ФАРҒОНИЙ

ТОШКЕНТ
«ЧУЛПОН»
НАШРИЕТИ

Муҳаррир
Аъзам УКТАМ

Буюк бобокалонимиз Аҳмад ал-Фарғоний астрономия, физика, жу-рофия, фалсафа каби аниқ фанлар бўйича ўз даврида оламшумул ишлар-ни амалга оширганлар. Европада Ал-Фарангус номи билан машҳур бўл-ган бобомиз Испаниядаги Қардова университетининг биринчи профессори бўлганлар. Мисрдаги Нил дарёси кўтарилиб, тошиб туришининг йиллик ҳажмини аниқлаш мумкин бўлмаган чоғларда улар буни ўлчайдиган махсус асбоб яратганлар.

Маъкур китоблар бобомизнинг ҳаёти ва илм-фан соҳасида амалга оширган ишлари ҳақида ҳикоя этади.

Кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.

Қаюмов Азиз.

Аҳмад Фарғоний: Эссе. — Т.: Чўлпон, 1998. — 48 б.

ББҚ 72.3

Қ 4802050000—29
360(04) — 98 кўш. 98

ISBN 5—8250—0603—6

© «Чўлпон» нашриёти, 1998 й.

ФАРҒОНА

Бундан бир минг икки юз йил бурун ҳам Фарғона водийси осмонўпар Чотқол, Олой, Олатов тоғлари билан ўралган эди. Юксак чўққилардан ўйноқлаб оқадиган тезоқар Қорадарё сувлари Учқўрғон яқинидаги кенгликка эркин ёйилади. Сўнг бу дарё сувлари яйраб-яйраб оқиб, Ахсикат ёнида Норин дарёси билан учрашади. Шу ердан янги улғу наҳр — Сирдарё бошланади. Унинг тўлқинлари вазминлик билан чайқала-чайқала олис Орол денгизи сари йўл олади, Йўл давомида Сирдарё қирғоқларида тўрангени ва юлғун қоплаган тўқайлар, қум тепаликлар, боғлар, пахтазорлар учрайди. Шу йўсинда дарё водий дарвозаси — Хўқандга келади. Мирзачўлда жам бўлиб, Ховосга келган шамоллар водийга интилади. Шамолларнинг кучи зўр, нафаси ўткир. Шамол Сирдарё сувларини чайқатиб ўйнатади, еўнг елиб-югуриб водий дарвозаси орқали Кендибодомга келади, ундан Бешариқ, Хўқандга етади. Бу ерларнинг тўс-тўполонини чиқариб Олтиариқ, Рошидонгача боради, сўнг водийнинг латофатли бағрига ястаниб тин олади.

Фарғонанинг Ахсикат, Қосон, Узганд, Уш, Андижон, Марғилон, Хўқанд, Асбара сингари катта шаҳарлари Сирдарёнинг ёқасидаги ёки унинг яқинида жойлашган. Яна аллақанча кичик шаҳарлар ҳам бор. Улар оралаб Шарқдан Ғарбга Хитойдан келадиган буюк ипак йўли ўтади.

712—713 йиллари қўшинбоши Қутайба бин Муслим бошчилигидаги ислом араб лашкари Фарғонага бостириб кирди. Бу фотиҳлар Фарғонада муқим яшаётган аҳоли ўртасида ислом дини ва араб тилини ўргата бош-

ладилар. Унгача Фарғона халқи буддий, зардуштий, манихей эътиқодларига риоя қилар эди.¹ 819—820 йилларда араб халифаси Маъмун Фарғонани Бухородаги ўзига қарам ҳокимият ихтиёрига ўтказди. Шу йўсинда Фарғона ўлкаси жуда катта ерларни ўз ичига олган араб халифалигининг шарқий вилояти бўлиб қолди. Бу вақтлар араб халифалиги Фарбада Миср, Мағриб (шимолий Африка) орқали то Испаниягача, Шарқда эса Эрон, Хуросон, Мовароуннаҳр орқали Шош ва Фарғонага қадар чўзиларди. Бағдод — халифаликнинг маркази эди.

VIII асрнинг охириги йиллари Фарғона вилоятининг шаҳарларидан бири бўлган Қубо (Қува) шаҳрида яшовчи Муҳаммад деган кишининг оиласида бир ўғил фарзанд дунёга келди. Унга Аҳмад деб от қўйдилар. Аҳмад болаликдан ўткир зеҳли ва қобилиятли бўлиб ўсади. У арабча тил ва ёзувни тезда ўрганди. Хусниҳатни машқ қилиб, сулс ва нусх хатларини чиройли ёздиган бўлди. Ҳисоб илмини осонликча эгаллади. Аҳмад барча илмлар ичида айниқса, илми нужум (астрономия)га кўнгил берди. У тунлари узоқ вақт осмон жисмларини кузатар, ҳаракатли ва ҳаракатсиз юлдузларни ажратмоққа интилар, ойнинг чиқиш, тиккага келиш ва оғиш бурчакларини ўзича ҳисоб қилар эди. Боланинг тиришқоқлиги, илмга интилиши, зеҳни ва фаросати кундан-кунга аён бўла бошлади.

Аҳмад маҳалла масжидидаги мактабда ўқир эди. Ўқитувчи имом Аҳмаднинг қобилиятини сизди ва уни ривожлантирмоқ кераклигини боланинг отасига айтмоққа жазм қилди. Бир куни жума намозидан сўнг одамлар тарқалишаётганида имом Аҳмаднинг отаси Муҳаммадни қолмоққа таклиф қилди. Улар имомнинг масжиддаги ҳужрасида қуйидаги мазмунда суҳбат қурдилар.

— Ўғлингиз Аҳмад хўб истеъдодли бола. Уни таҳсил учун дорул-улумга юбормоқ зарур. Бу тўғрида ўйлаб кўрганмисиз? — деди ўқитувчи Муҳаммадга.

— Жанобингизнинг ҳусни таважжуҳларидан гоят миннатдорман. Мен бу тўғрида ўйлаган эдим. Аммо бу ўртадаги шаҳарларнинг биронтасида дорул-улум мавжудмидир?

¹ 1961 йилнинг октябрь ойида ҳозирги Андижон вилоятининг Бўз туманига қарашли ерлар ўзлаштирилаётган вақтда (У пайтда Балиқчи туманига қарашли эди) қум барханлари орасида зардуштийларнинг катта бир қабристони чиққан — А.К.)

— Бор, — деди ўқитувчи, — лекин Аҳмад улуғ Халифаликнинг пойтахти дорус-салом — Бағдодда таҳсил қилмоғи керак. Боланинг юксак қобилияти ўша ерда муносиб камол касб этади.

Муҳаммад ўйланиб қолди. Ўғли ҳали ёш, энди ўн бешни тўлғазиб ўн олтига қадам қўйди. Узоқ, ўзга юрда бола не ҳолларга тушади, кўзланган мақсад амалга ошадими, мусофирлик, ғарибликда овора бўлиб қолмайдами?

Ўқитувчининг гапида жон бор эди. Агар Аҳмад яхши билим олса, олим, фозил бир киши бўлиб етишади. Бу ерда эса болани қандай тақдир кутмоқда? Ҳозир Фарғона атрофлари нотинч. Муҳаммад бундан ўн беш йигирма йил бурун бўлиб ўтган воқеаларни эсга олди. 775—785 йиллар орасида Фарғона халқи арабларга қарши бош кўтарди. Қўзғолончилар Косон шаҳрини эгаллаб, уни ўзларига марказ қилдилар. Қўзғолон кенг ёйилиб, бутун Фарғонани қоплади. Халифа Маҳдий қўзғолончиларга қарши Аҳмад бин Асад бошчилигида қўшин юборди. Қонли урушлар бўлди. Кўп одам қирилди. Шаҳар ва қишлоқлар ёндирилди. Қўзғолон шафқатсизлик билан бостирилди. Ана шу воқеалардан кўп ўтмай Аҳмад дунёга келган эди. Фарғона ўлкаси ҳамон ўша урушлар дудини сезади. Араб ҳокимияти зўр бериб шаҳар аҳолисидан кўпини мусулмонликка киргизди. Аммо атроф-қишлоқларда яшовчилар, айниқса, кўчманчи халқларнинг қаршилиги кучли. Улар ҳатто шаҳарларга ҳужум ҳам қилиб турадилар. Шунинг учун Ўш яқинидаги тоғ устига рават қўрилган. Ислом жангчилари бу тоғдан туриб кўчманчи туркларнинг ҳаракатларини ҳавотирлик билан кузатадилар, ундан нарига ўтмоққа юраклари бетламайди.

Аҳмаднинг балоғат ёши келди. Уни ислом лашкари сафига тортмоқлари мумкин. У ҳолда бола ур-сур, сур-сурга қўшилиб кетади, бирор жангда ҳалок бўлиши ҳам ҳеч гап эмас. Муҳаммад кечаси билан шу тўғрисида ўйлаб чиқди. Эртасига нонуштадан сўнг Аҳмад ўқишга кетгач, Муҳаммад хотинига ўз қарорини билдирди: «Аҳмад Фарғонани тарк этиб, Бағдодга кетиб, ўша ерда илм таҳсил қилади. Бола катта бўлиб қолди. У мустақил бўлмоғи, пешонасига на ёзилган бўлса, шуни кўрмоғи керак».

Бу гапни эшитиб, онанинг кўзи жиқ ёшга тўлди. Аммо эрининг қарорига қарши бир нима деб бўладими?

Орадан бирмунча фурсат ўтди. Бир қуни тонг пайти ота ва она ўғиллари билан хайрлашдилар. Аҳмад катта карвонга қўшилиб, Бағдод сари йўл олди.

БАҒДОД

Осиёнинг узоқ ноҳияларини бир-бирига боғловчи катта карвон йўли Фарғона водийсига Шарқдан Ўзганд орқали кириб келади. Ўзганддан Ўшга, ундан Қубага ўтади. Ўрта асрларда Кубада катта ва обод шаҳар бўлган. У ҳатто водийнинг маркази Ахсикатдан ҳам гўзалроқ ва улканроқ бўлган. Карвон йўли Кубадан Сирдарё сари йўналади. Дарёдан ўтиб Ахсикатга кетади. Ахсикатдан нари эса Фарғонанинг сўлим боғлари ва далалари оралаб дарёнинг ўнг соҳилида давом этади ва Хўжандга етади. Карвонлар Хўжанд яқинида яна дарёдан ўтадилар ва Фарғона водийсини тарк этадилар. Ундан нари Зарафшон воҳаси Хуросон, Исфохон орқали ўтиб, Бағдодга етиб келадилар. Бағдод икки улуғ дарё — Дажла ва Фирот оралиғида жойлашган. У замонларда Бағдод «Мадинат-уссалом» («Тинчлик шаҳри») деб аталган. Бу шаҳар VIII асрнинг олтмишинчи йилларида Халифа Мансур томонидан бино қилинган. У ўз мавқеи ва обрўи билан Куфа, Басра, Дамашқ каби улуғ шаҳарларга баробар бўлмоғи кўзда тутилган.

VIII асрнинг охири IX асрнинг бошларида Араб халифалигини Хорун ар-Рашид (786—809) бошқарган. Хорун ар-Рашид ва Маъмун (813—833) ҳукмронлиги давомида Бағдод халифаликнинг маркази сифатида шуҳрат топган. Бағдод бепоён мамлакатнинг сиёсий, маъмурий марказигина эмас, балки улкан илмий ва маданий маркази ҳам эди. Халифа ар-Рашид Бағдодда «Байтул-ҳикма» («Ҳикматлар уйи») деб аталган илмий анжуман ташкил қилган. Унда халифаликнинг турли томонларидан келган олимлар, шоирлар, фазл ва ҳунар эгалари йиғилганлар. Халифа Маъмун ҳукмронлиги даврида эса «Байтул-ҳикма» учун керакли миқдорда маблағ ажратиб турилган. Бу ерда илмий тадқиқотлар, таржималар ва бошқа хил ижодий ишлар ривож топган. Олимлар кўпгина илмий асарларни юнон ва паҳлавий (сосонийлар даврида Эронда мавжуд бўлган форсий тил) тилларини араб тилига таржима қилганлар. Яна ҳинд илми бу ерда чуқур ўрганилган. Агар юнон олимларининг асарлари «Байтул-ҳикма»даги астрономияга оид тадқиқотларга таъсир кўрсатган бўл-

са, тиб, ҳисоб ва алжабр (алгебра) фанларига ҳинд илмининг таъсири сезиларли бўлган. Бағдодда амалга оширилган араб тилидаги илмий асарлар латин тилига таржима қилинган. Булар орқали ҳинд билимлари юнонларга ва Европага етиб борган.

IX аср бошларига келиб Урта Осиё ва Эронзаминининг кўпгина олимлари Бағдодга келиб ўрнашиб қолганлар ва бу ерда баракали ижод қилганлар. Абу Маъшар Балхий, Абу Зайд ва бошқа кўп олимлар шулар жумласидандир.

Икки дарё оралиғида жойлашган яна бир катта шаҳар Басра ҳам илмий марказ сифатида таниқли бўлган. Басрадан машҳур олим ва ёзувчи ал-Жоҳиз (вафоти 869 й.), файласуф ал-Киндий (вафоти 873 й.) каби олимлар етишиб чиққан. Бу олимлар ҳам кейинчалик Бағдодга келганлар ва унинг шуҳратини орттирганлар. Бу олимларнинг пешқадами хоразмлик Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий эди. У VIII асрнинг охириларида Бағдодда қарор топган. Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий ҳисоб, хандаса (геометрия), илми нужум (астрономия), жуғрофия фанларининг энг зўр билимдони бўлган. У қадимий юнон олими Батлимус (Птолмей)нинг «Жуғрофия» китобини қайта ишлаб, ўзининг «Қитоби сурат ул-азр» («Ернинг сурати тўғрисидаги китоб») асарини яратган. Бу асарнинг 1037 йили кўчирилган бир қўлёзма нусхаси ҳозир Страсбург кутубхонасида сақланмоқда². Хоразмийнинг бу асари 1926 йили Х.Мжиқ томонидан матн ҳолида эълон қилинган.

«Қитоби сурат ул-азр» география соҳасида бутун бир янги олам яратган. Аммо Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийнинг олимлик шуҳрати унинг математика соҳасидаги ишлари билан боғлиқдир. Хоразмий ўзининг арифметикага оид илмий асарида ҳинд санок системасини тасвирлаган. Бу асар XII асрда араб тилидан латин тилига таржима қилинган. Шу таржима орқали Европа илм аҳли Хоразмий билан яқиндан танишганлар. Уша таржиманинг ягона қўлёзма нусхаси Кембриж (Англия) кутубхонасида сақланмоқда. Бу асар матни XIX асрда нашр этилган. Хоразмий номидан «Алгоритм» атамаси келиб чиққан ва математика илмида ўрнашиб қолган.

Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий «Қитобул Мухтасар фи ҳисоб ул-жабр вал муқобала» («Жабр ҳисоби ва

² Крачковский И. Ю. Изб. соч. Т. IV. М.—Л., 1957, с. 93.

қиёслов бўйича қисқача китоб») асари жабр (алгебра) фанига асос бўлди. Китобдаги «жабр» атамаси шу фанининг номи бўлиб келди. Бу асарнинг ҳам биргина қўлёзма нусхаси бизга қадар етиб келган.

Олимнинг астрономияга оид «Зиж» («Жадвал»)нинг қўлёзма нусхаси сақланмаган. Аммо бу асарнинг испаниялик мунажжим ал-Мажритий томонидан 1007-йилда қайта ишланган нусхаси ҳозир ҳам бор. Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий яратган бу астрономик назарий тадқиқот ва жадвал кейинчалик Фарбий Европада олиб борилган астрономияга оид тадқиқотларга асос бўлди.

Бағдоддаги илмий марказ «Байтул ҳикма»да Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий баланд мавқега эга эди. Бу ердаги олимлар ал-Хоразмийни ўзларининг пешволари деб билар ва унга катта ҳурмат билан қарар эдилар.

БИЛИМ ТАШНАСИ

Аҳмад Фарғонадан Бағдодга келиб яшай бошлаган пайтида иссиқ ёз фасли тугаб, кузнинг дастлабки кунлари бошланган эди. Кечкурун бир оз салқин, кундузи эса ўртача ҳарорат. Аҳмад карвон билан бирга карвонсаройга тушган ва шу ердан бир ҳужра олиб ўрнашган эди.

Дажла дарёсининг серсув қучоғидан шаҳарга салқин шаббода елади. Дарё қирғоғида жойлашган кенг ва чўзиқ кўчада дўконлар қатор саф тортганлар. Улар турли-туман молларга лиқ тўла. Ҳар куни Бағдодга турли мамлакатлардан карвонлар келадилар. Улар туя-туя юк келтириб туширадилар. Бозор ва кўчалар эрта саҳардан то ярим кечгача гавжум. Фақат кун тиккага келиб, қаттиқ қизиганда ҳаво иссиғи ва тушлик таом таъсирида бўшашган кишилар уйқуга бош қўядилар. Ҳар ким дуч келган жойда мизғиб, ҳордиқ чиқаради. Кун оға бошлагач, яна шаҳарда ҳаёт уйғонади ва ярим кечгача ҳамма ўз иши билан машғул бўлади.

Аҳмад расталар бўйлаб кезади. Унинг энг севган жойи китоб дўкони, Аҳмад бу ерда узоқ вақт қолиб кетади. Токчаларда турли китоблар қатор-қатор. Ҳаммаси қўлда ёзилган. Кичикроқ ҳажмдаги китоблар ўрта токчаларга терилган. Қуйи токчаларда улкан ва нақш-

дор муқовалардаги қучоққа аранг сиғадиган китоблар, юқори токчаларда эса энг кичик ҳажмли китоблар. Дўкондаги кўпгина китоблар араб ёзуви ва араб тилида. Аммо арамей, суғд, манихей, уйғур ёзувидаги китоблар ҳам учрайди. Аҳмад турк, араб ва уйғур ёзувини билади. Суғд ёзуви эса уйғур ёзувига ўхшаш. Шунинг учун у суғд ёзувидаги китобларни ҳам ўқийди, аммо суғд тилини ҳали яхши ўрганиб олган эмас.

Баланд бўйли, калта соқол, қотмадан келган дўкондор Абу Муҳаммад Амнн ўзга шаҳарлик бу йигитчани доимо диққат билан кузатади. Унинг билимга ташна эканлигига қойил қолади. Аҳмад китобларни варақлаб кўрар, сўнг бошдан ўқишга киришарди. У тик туриб китобни икки қўли билан тутганча соатлаб ўқирди, аммо ҳеч харид қилмасди. Қитобларнинг баҳоси жуда қиммат. Мусофир толиби илмнинг китоб сотиб олмоққа кучи қаёқдан етсин. Аҳмад Бағдодда бир устод мударрисдан илми нужум, фалсафа ва математикадан сабоқ олади. У ҳар куни эрталаб дарсда бўлса, кундузги вақтини эса китоб дўқонида ўтказди.

Бир куни Аҳмад одатдагидек пешиндан кейин китоб дўқонига кириб келди. У китобдорга салом бериб, сўнг токчалар ёнига яқинлашди ва китобларни кўра бошлади. У шу бугун келган бир китобни олиб, биринчи варағини ўқиди. Бу астрономияга оид асар эди. Дўкондор Аҳмадни кузатиб турди. У тик турганича токча ёнида китоб ўқимокда эди. Орадан бирмунча вақт ўтгач, Аҳмад узоқ ўқувдан толиқди шекилли, китобни ёпиб токчадаги жойига қўйди. Бу ҳолни кузатган китобдор Аҳмадни ҳузурига чорлади. Аҳмад китобдор ёнига келди.

— Уғлим, сиз қаердансиз? — деб сўради китобдор.

— Фарғонадан, тақсир.

— Халифаликнинг Машриқдаги чегарасидан экансиз-да?

— Тўғри, Фарғонадан нари халифаликнинг ерлари тугайди.

— Бағдодга қачон ва не мақсадда келгандирсиз?

— Илмлар таҳсили учун. Келганимга бир ойча бўлди.

— Ундай бўлса сиз «Байтул-ҳикма»га доҳил бўлмогингиз керак экан-да.

— Мен бу шаҳарда ҳеч кимни танимайман ва ҳеч жойни билмайман. «Байтул-ҳикма»нинг довуғини

эшитганман. Аммо мени у ерга қўйишармиди. Мен олдин оддийроқ жойда таҳсил олиб, сўнг бундай улўс жойларга ружу қилсам бўлар.

Китобдор Аҳмад билан узоқ суҳбатлашди. У кўпни кўрган, илм даврасида камол топган инсон эди. Абу Муҳаммад Амин Аҳмаднинг вужудидаги тафаккур куртакларини кўрди ва бу куртаклар ривож топгач, илмфан гулбоғида ажойиб самаралар беражагига ишонди.

Абу Муҳаммад Амин Аҳмадга хоҳлаган вақтида китоб дўконига келиб истаган китобини ўқимоққа рухсат берди. Бунинг эвазига Аҳмад дўкондор кўрсатган айрим варақларни кўчириб, ёзиб бермоғи керак эди. Бу ҳамкорлик яхши натижа берди. Чунки Аҳмад кўчирадиган саҳифалар ғоят қизиқарли. Аҳмад уларни ҳам кўчирар, ҳам мириқиб ўқирди.

Абу Муҳаммад Амин бир кун Аҳмадга бир чарм муқовали эскириб кетган варақларни тоза қоғозга кўчирмоқ учун берди. Бу варақларда Ироқ ҳукмдори Ал-Ҳажжож ибн Юсуф (VII—VIII асрлар) даврига оид воқеалар баён этилган эди. Аҳмад ўчиб кетаётган ёзувларни диққат билан кузатиб, чиройли насх хати билан кўчирарди. Мана улардан айрим намуналар:

«Ал-Ҳажжож ибн Юсуф Дайламга элчи юборди ва дайламчилардан ислом динини қабул қилишни ёки жийза (солик) тўлашни талаб қилди. Улар қабул қилмадилар. Шунда Ал-Ҳажжож Дайламнинг водийлари, тоғлари, воҳалари, ўрмонларининг тасвирини чизмоқни буюрди. Шундай сурат пайдо бўлгандан кейин, у ўз ҳузурига келган Дайлам элчиларини қабул қилди ва уларга деди: «Менда мамлакатингизнинг тасвири бор. Мен унга суқланиб боқмоқдаман. Менинг талабларимга рози бўлингиз. Акс ҳолда сизга қарши қўшин йўллаيمان, мамлакатингизни хароб этаман, жангчиларингизни қириб ташлайман, болаларингизни банди қиламан».

Дайлам вакиллари дедилар: «Уша суратни бизга кўрсатгин, токим сенинг юртимизга суқлик билан боқилишига не сабаб бўлганини кўрайлик».

Ал-Ҳажжож суратни келтирмоқни буюрди. Элчилар тасвирни кўрдилар ва дедилар: «Сенга юртимиз тўғрисида чин хабарни етказибдилар. Ҳақиқатан бу юртимизнинг тасвири. Аммо бу тасвирда ана шу тоғлар ва водийларни ҳимоя қилувчи мард йигитлар кўрсатилмаган. Агар бу юртни олмоқчи бўлсанг, уларни ҳам кўрасен».

Ал-Ҳажжож ўз қўмондонлигидаги қўшинни Дайлам-

ни олмоққа юборди. Бу қўшин дайламликлардан енгилиб қайтиб келди».

Аҳмад Бағдодга келганидан бери турли мударрислардан дарс тинглар, хусусан астрономияга оид билимларни берилиб ўрганар эди. Абу Муҳаммад Амин фарғоналик бу ёш толиби илмга худди ўз ўғлидек қарар, уни қизиқтирган китобларни топиб кўрсатар, уларни ўқимоққа берар эди. Аҳмад ҳам қарздор бўлиб қолмас, дўкондор учун ҳар ҳафта олти-етти варақ ёзувларни чиройли насх хати билан кўчириб берарди. Илми бўлганидан Аҳмаднинг кўчирган нусхаларида деярли хато бўлмас, аксинча, гоҳ у кўчирган ёзувнинг баъзи жойларига кичик-кичик, аммо аниқ изоҳ ҳам берилган бўлар эди.

Шундай қилиб, Аҳмаднинг Бағдод шаҳридаги кундалик турмуши мунтазам тартиб билан кеча бошлади. У эрталаб ўз ҳужрасида нонушта қилар, сўнг дарс тингламоққа борар, тушдан кейин эса китоб дўконига келиб ҳам китоб ўқир, ҳам китобларнинг айрим варақларини кўчириш билан банд бўларди. Аҳмад томонидан чиройли насх хати билан кўчирилган саҳифалар ўша китобларга зеб берарди. Бундай китобларни харидорлар мамнуният билан сотиб олишарди. Кечқурунлари эса кўпинча Аҳмад ярим кечага қадар ҳужрасининг яқинидаги майдонда осмон жисмларини кузатарди, унда маҳсус кузатиш асбоби ясаш фикри ҳам бор эди.

Орадан бир йилдан ортиқ вақт ўтди. Бу орада Аҳмад Ироқ ўлкасининг Бағдоддан бошқа Басра ва Ҳаррон шаҳарларида ҳам бўлди. Бу шаҳарлардаги устоз мударрисларнинг сабоқларини тинглади. У математика, география, мантиқ, илоҳиёт, фалсафа, тилшунослик ва бошқа фанларни анчагина пухта эгаллади. Юнон тилини ўрганди. Юнон олимларининг асарларини арабчага таржима қилишни машқ қила бошлади. Лекин ёш олимнинг кўнгли осмоний жисмларни кузатиш, ёритқичларнинг ҳаракатларини, уларнинг ўрнини белгилаш, умуман астрономияга мойил эди. Аҳмад астрономия бўйича барча ўқиганлари ва кузатувлари натижасида аниқлаганларини бир дафтарга ёзиб чиқмоқни ўйлаб қўйди. Кузатув натижалари туфайли эришилган маълумотларни ҳисоблаб чиқмоқ учун бир асбоб ясаш нияти ҳам ҳамон унинг фикрини банд этарди. Ёзадиган китобида шу асбоб — устурлабнинг тасвири берилмоғи керак. Аҳмад бўлажак китобига ном ҳам топиб қўй-

ганди: «Китобул комил дил Фарғоний, фи устураб»
(«Фарғонийнинг устураб тўғрисида тўла китоби»)³.

ТАНИШУВ

Басра сафаридан қайтгач, Аҳмад Бағдоднинг бир тинч кўчасидан ҳужра олиб яшай бошлаган. Бу ҳужрада тонг ёришмасдан шамлар ёнади. Ёзмоқчи бўлган китоб учун керакли материаллар ҳаммаси жам. Шунинг учун Аҳмад ҳар куни барвақт туриб ёзмоққа ўлтиради. То тушгача тинимсиз ёзади. Сўнгра овқатланиб, сал дам олиб, Абу Муҳаммад Аминнинг китоб дўконига боради. Китобдор Аҳмадга баъзи ноёб китоблардан нусха кўчирмоқни топширади. Аҳмад улардан астрономияга оидларини танлаб олиб, даставвал шуларни кўчиради.

Бир куни одатдагидек, тушдан сўнг Аҳмад китоб дўконига кириб келди. Абу Муҳаммад Амин дўконидида бир киши билан суҳбатлашиб ўтирарди. Аҳмад улар билан саломлашгач, Абу Муҳаммад Аминнинг олдига кеча кўчириб ёзган ва ҳозир келтирган варақларини оҳиста қўйди. Муҳаммад Аминнинг суҳбатдоши Аҳмадга қизиқиб боқди. Бу одам ўтгиз ёшлар чамаси қора қош, қора кўз, мошкичири соқол-мўйлабли, очиқ чеҳра, хушбичим бир киши эди. У Аҳмадни ўлтирмоққа таклиф қилди ва варақлардан бирини олиб диққат билан кўриб чиқди, сўнг Аҳмадга деди:

— Жуда гўзал хатингиз бор экан, иним, қўлингиз дард кўрмасин. Сиз қаердан бўласиз?

— Фарғонадан, тақсир, — деди Аҳмад сал қимтиниб.

— Ундай бўлса биз юртдош эканмиз. Мен Хоразмданман, — деди ҳалиги киши.

Бу сўзни эшитиб, мусофир Аҳмаднинг кўнглига бир ёруғ нур тушгандай бўлди. Гарчи Хоразм билан Фарғона ўртасидаги масофа анча олис бўлса-да, қадрдон юртидан келиб, бу ерда яшамоққа жазм қилган бу киши билан учрашув Аҳмаднинг кўнглида ёқимли бир ҳаяжон уйғотди.

— Бу киши Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий бўладилар, — деди Абу Муҳаммад Амин суҳбатга ара-

³. Бу китобнинг уч қўлёзма нусхаси бизга қадар етиб келган. Қаранг: Носиров А., Ҳикматуллаев Х., Аҳмад Фарғоний. Тошкент, 1966, 21—22-бетлар.

лашиб, — бу йигитнинг номи эса Аҳмад ибн Муҳаммад Фарғоний.

Аҳмад улуғ олим Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий шуҳратини яхши билар, унинг кўп асарларини ўқиганди. Улар бир-бирлари билан суҳбатга киришдилар. Кўпроқ илми нужум бўйича фикр алмашдилар. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий астрономияга оид масалалардан Аҳмаднинг мукамал хабардор эканига ишонч ҳосил қилди. Ҳатто баъзи масалалар бўйича кўпчилик томонидан қабул қилинган хулосаларга эътироз борлигини билди ва бунга алоҳида диққат қилди. Эътироз мустақил фикр эгаларидагина туғилади. Доим сизники маъқул, деб турувчилардан иш чиқмайди. Еритқичлар ҳаракати, уларни ўлчаш асбоби — устурлаб тўғрисида Аҳмаднинг айтганлари олимни жуда қизиқтирди. У Аҳмаддан сўради:

— Сиз устурлаб ҳақида ўйлаганларингизни ёзмоқ ниятингиз борми?

Аҳмад ишга киришганлигини айтди.

— Ундай бўлса, — деди ал-Хоразмий, — шу китоб ёзилиб битгач, бизга кўрсатсангиз.

Аҳмад таклифни мамнуният ва миннатдорлик билан қабул қилди. Шундан сўнг Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий дўкондор ва Аҳмад билан хайрлашиб китоб дўконидан чиқди.

Абу Муҳаммад Амин бугунги учрашув билан Аҳмадни табриклади. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий Бағдоддаги машҳур илм маркази «Байтул-ҳикма»нинг бошлиғи. Агар Аҳмад Фарғонийнинг устурлаб ҳақида ёзилган асари «Байтул-ҳикма»да қабул қилинса, ёш олимнинг бу илм даргоҳига хизматга ўтажаги аниқ. Абу Муҳаммад Амин Аҳмадни «Байтул-ҳикма»даги олимлар билан таништирмоқ ниятида эди. Бахтли тасодифга кўра илм даргоҳининг бошлиғи ўзи Аҳмадни учратди. Гарчи бу учрашув кутилмаган ҳолда юз берган бўлса-да, икки ҳаммақсад мутафаккирлар ўртасидаги бирдамлик қонуний ҳол эди.

«БИЛИМЛАР УИИ»ДА

Аҳмад Фарғоний устурлаб тўғрисидаги асарни 815 йили ёзиб тугаллади. У етти бобдан иборат бўлиб, уларда шу китобнинг тузилиши, ундан фойдаланиш усуллари тўғрисида сўз боради.

Астролябия ёки устурлаб деб аталган бу асбоб

катта бир доира шаклида бўлиб, юқорисида бўртиб чиққан бўйни ва унга ўрнатилган ҳалқаси бор. Асосий ҳисоблаш воситалари доира ичида. Доиранинг четлари йигирма тўрт бўлакка бўлиб чиқилган. Доира ичида унинг тўртдан уч қисмини эгаллаган айлана, унинг ичида яна бир кичик доира бор. Кичик доира ичидаги кўрсаткичлар ҳисобдов воситаларидир.⁴

Устурлаб тўғрисида Аҳмад Фарғоний ўз ватанида эканидаёқ ўйларди. У барча ўйлаб юрган хулосаларини қоғозга туширар, керакли маълумотларни қайд этиб юрар эди. Мана бир йилдан мўлдирки, Аҳмад Бағдодда таҳсил олади. У барча етишган фикрларини жамлаб, улар устида мукаммал ишлаб, устурлаб тўғрисидаги «Китобул комил лил Фарғоний фи устурлаб» асарини ёзди ва уни Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг таклифига биноан «Байтул-ҳикма» («Билимлар уйи») даргоҳига олиб келди. Аҳмад у ерга биринчи бор келганлиги туфайли ҳам тортинибгина қадам ташлаб ҳовлидан ўтди ва тўрдаги баланд пештоқли иморат қаршисида тўхтади. Пештоқ зарҳал безаклар билан ишланган. Унинг марказида олтин ҳарфлар билан «Талаб ул илма фаризатун ало кулли муслимин ва муслиматин» (арабча) деб ёзилган. Таржимаси: «Илм ўрганмоқ ҳар бир муслим ва муслима учун зарурий шартдир».

Аҳмад бу катта уйнинг маҳобатли ва нақшинкор эшигини аста очиб ичкарига кирди. У эшик олдида ўлтирган ходимга салом берди. Сўнгра Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий хонасини сўради. Ходим олдин унинг саволига жавоб қилди ва йўлакнинг тўридаги эшикни кўрсатди. Аҳмад оҳиста қадам ташлаб, йўлакни босиб ўтди ва айтилган эшик олдига келди. У сал ҳаяжон билан эшикни секин тақиллатди. Ичкаридан руҳсат бўлгач, эшикни аста очиб ичкарига кирди.

Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий фарғоналик йигитни худди эски қадрдонларидек кутиб олди. Унинг хушқайфияти, очиқ чеҳраси ва эркин муомаласидан Аҳмад Фарғонийни кўрмакдан мамнун эканлиги сезилиб турарди.

Улар саломлашишгач, Аҳмад Фарғоний қўлтиғидаги китобни олиб астагина Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийга узатди. Олим китобни авайлаб, унинг қўлидан олди ва дарҳол очиб саҳифаларига кўз югуртирди.

4. Крачковский И. Ю. Избр. соч. Т. IV. М—Л., 1957, с. 74—75.

Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий китоб билан танишар экан, ушбу китобнинг муаллифи 18—19 яшар Аҳмад Фарғонийнинг илму фанда етук камол касб этган олим эканига ишонч ҳосил қилди. У китобни олиб қолиб, сўнгра муфассал сўзлашажагини айтди. Аҳмад Фарғоний олим билан яна учрашмоқ тўғрисида келишиб олди, сўнг хайрлашиб, ташқарига чиқиб кетди.

МУҲОКАМА

Орадан икки ҳафта вақт ўтгач, Аҳмад айтилган вақтда Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий ҳузурига келди. У хонага кириб келганида бу ерда Хоразмийдан бошқа яна бир неча киши ўлтирар эди. Аҳмад ҳаммага салом берди ва Хоразмийнинг имосига кўра бир чеккага ўтирди.

— Муҳтарам уламо, — деди Хоразмий ўлтирганларга, — бу йигит Аҳмад ибн Муҳаммад Фарғонийдир. У устурлаб тўғрисидаги асарнинг муаллифи.

Аҳмад ўтирганларга бош эгиб таъзим қилди. Улар ўттиз-ўттиз беъ ёшлар атрофидаги кишилар эди. Хоразмийнинг таништирувига олимлар жимгина бош тебратиб жавоб қилдилар. Сўнг Хоразмий уламодан Аҳмаднинг устурлабга оид китоби тўғрисидаги фикрларини айтмоқни сўради.

Ўлтирганлардан бири паст бўйли, калта соқол, бошида кичик бир салла, кўзлари ичига ботган, юзи сарғиш, қош-киприклари сийрак бир киши сўз бошлади. Бу киши астролог Суфён бин Юсуф эди. У савол берди.

— Ҳимм, ушбу китоб фақат тасвир ва мулоҳазами ёки устурлабни ясашми?

— Устурлаб ясамоқ учун чизма ишларини амалга оширгандурмен. Аммо маблағ ва керакли жиҳозлар йўқлиги туфайли уни ясамоққа имкон бўлмади.

— «Китоби «Синди ҳинд» тўғрисида нима билурсиз? — яна сўради Суфён бин Юсуф.

Аҳмад бир оз тараддудда қолди ва дарҳол жавоб бераолмади. Чунки у бундай саволни кутмаган эди. Аҳмаднинг жимлигидан Хоразмий сал хавотирга тушди ва унга диққат билан боқди. Ўлтирганлар сергакланиб бир-бирларига қараб олдилар. Аҳмад эса саволнинг соддалиги ва савол берувчининг ишончсизлигидан сал ранжиб жим қолган эди. Сўнг у одоб билан саволга жавоб бера бошлади.

— Бу ҳинд астрономиясига оид китоб. Уни 156 йилда (милодий 773 й.) халифа Али Мансур ҳузурига Ҳин-

дистондан келган элчилардан бири — пандит Манка келтирган. Унда астрономияга оид билимлар ва жадваллар мавжуд. Ал-Фазорий ва Иаъқуб ибн Тарик бу китобни ҳиндчадан арабчага таржима этганлар ва унга «Синди ҳинд» деб ном берганлар. Асл номи «Брамасну тасиддата»дир. Брамагупта томонидан 7 (625) йили тузилган. «Сидданта» ҳинд тилида «билим», «фан», «илмий усул» демакдир. Бу китобда ёритқичларнинг ҳаракатлари, буржлари, белгиларининг кўриниш ва ўчиш вақтлари берилган. Энг асосий фикр қуёш, ой ва сайёраларнинг даставвал бир хил даражадаги узунликда бўлганлари ва олам сўнгида яна шунга қайтажаклари тўғрисидадир.

Аҳмад китоб дўконида ишлаганида «Китоби» Синди ҳинд»ни кўп ўқиган ва деярли ёд қилиб юборган эди. Суфён бин Юсуф Аҳмаднинг жавобидан қониққанлигини билдириб, томоқ қирди. Ултирганларнинг кўпчилиги Аҳмад Фарғонийнинг устурлабга оид китобини ўқиган, унинг билим доираси тўғрисида тасаввур пайдо қилган эдилар. Шунинг учун бу синовнинг бемаънилигидан сал хижолат чекдилар.

Суфён бин Юсуф ҳам китобни ўқиган, аммо Аҳмаднинг жуда ёш эканлигидан кўнглида шубҳа уйғониб, бу саволни берган эди.

Суҳбат давомида олимлар устурлаб ҳақидаги Аҳмад ёзган китобга ижобий баҳо бердилар. Фақат Суфён бин Юсуф бу муҳокамада иштирок этмай жим ўтирди. Аммо қарши сўз айтмади.

Кўпчиликнинг фикри инобатга олиниб, Аҳмад Фарғонийнинг китоби маъқуллангач, Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий мажлис аҳлига мурожаат қилиб, Аҳмад Фарғонийни «Байтул-ҳикма»га хизматга тавсия қилмоғини сўради. Бу фикр мақбул бўлди. Энди бу қарор халифа Маъмуннинг тасдиқига етказилмоғи керак эди. Бу ишни Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий ўз зиммасига олди.

ТУСҚИНЛИК

— Бу болани Муҳаммад ибн Мусо ўз юртдоши бўлгани учун «Байтул-ҳикма»га тортмоқда. Агар иш шу йўсинда бораверса, бир куни келиб Мадинатус-салом —Бағдод келгиндилар билан тўлиб кетади. Яна у бола Фарғонадан экан. Сиз жаноб вазирга маълумки, Фарғона юрти ҳали тўласича мусулмонликка ўтган эмас. Эҳтимол бу боланинг ота-онаси санампараст ҳам чи-

қар. «Байтул-ҳикма»нинг муқаддаслиги, ислом илмининг поклигини сақламоқ шарт. Шунинг учун Аҳмад Фарғонийни «Байтул-ҳикма»га олинмоғига йўл қўймасалар, деб сўрайман. Умуман, «Байтул-ҳикма»дек ислом илми марказига Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийдек кишининг тайинланмоғи нодуруст бўлган эди.

— Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий халифа Маъмуннинг ишончини қозонган олим. Унинг илм аҳли ўртасида эътибори баланд. Бундай олим тўғрисида ёмон сўз айтмоқ халифага ёқмаяжаги сизга аён бўлиши керак, жаноб Суфён бин Юсуф.

Бу суҳбат Суфён бин Юсуф билан халифанинг вазири ўртасида бўлмоқда эди. Суфён бин Юсуф ёш астроном Аҳмад Фарғонийнинг «Байтул-ҳикма»га қабул қилиниши тўғрисидаги кенгашда кўпчиликнинг фикрига қарши чиқолмай, тарафдор бўлиб овоз берган эди. Лекин кенгаш тугаши биланоқ вазир ҳузурига кириб, уни бу тавсияга қарши чиқмоққа ундамоқда эди.

Суфён бин Юсуф асли Шомдан. У астрологияни бошқа фанлардан устун қўяди. Астрономия дарчи Олдоҳ иродасига бўйсунса-да, барча ёриткичлар ва осмоний жисмлар ўз қонуниятлари асосида ҳаракат қиладилар, улар ўртасида ўзаро боғланув бор, Фалак шу қонуниятлар асосида барқарор ва ҳаракатланувчидир, деб ҳисоблайди. Ҳар бир чин олим астрологиянинг уйдирма эканига ишонади. Аммо бу ишончини ҳадеб изҳор этабермайди. Шароит буни тақозо этмайди. Астролог ҳам шу астрономия олимларининг астрологияга зид қарашларини ҳис этади. Шунинг учун у бутун вужуди билан ўз ғоявий муҳолифлари — астрономларга қарши курашади. Бу кураш муросасиз ва қатъий. Чунки у эътиқодлар кураши. Аммо бу кураш кўпинча ун-сиз давом этади. Лекин у муттасил боради. Суфён бин Юсуф Аҳмад Фарғонийда астрономиянинг ёруғ қуёшини кўрди. Бу қуёш ҳали уфқ ортида. Энди унинг нурлари кўринмоқда. Тезда илм осмони бу нурлардан равшанлик касб этажак. Шунинг учун Суфён бин Юсуф кўршапалак каби нурга қарши питиллаб қолган эди.

— Агар вазир жаноблари бу мажусийлар ўлкасидан келган болани «Байтул-ҳикма»га киритсалар, мусулмон илми учун густоҳлик бўлар.

— «Байтул-ҳикма»га оид ҳар бир масала ҳазрат Халифа томонларидан ҳал этилажак.

— Ҳазрат Халифага ахбор етказиб турмоқ сиз жа-

нобга юклатилган. Ушбу масалани ҳал этмакда сизнинг маслаҳатингизни ҳазрат инобатга олажақлар.

Вазир жавоб қилмади. У халифа Маъмуннинг «Байтул-ҳикма» ишига диққат билан қарашини билар эди. Бу даргоҳга кирмоқ учун истейдод, қобилият, илмга муҳаббат даркор. Вазир халифа Маъмуннинг бу тўғрида қайта-қайта айтган гапларини хотирада яхши сақлайди.

Астролог Суфён бин Юсуф бунчалик талвасага тушиб қолган экан, демак Фарғонадан келган йигит ҳақиқатдан зўр қобилият эгаси кўринади. Ахир «Байтул-ҳикма»да шундан бошқа нарсага аҳамият берилмаслиги маълум-ку. Бу ерда мусулмон олимлари билан ёнма-ён ҳинд, христиан, яҳудий олимлари ишламоқдалар. Барча фаранг олимларнинг асарлари юнончадан арабчага таржима қилинмоқда. Шунинг учун астролог Суфён бин Юсуфнинг ҳасад ва рашк тўла гапларига кириб халифа Маъмунга хунук кўринмоқ вазирга зарурми? Мабодо бирор кўнгилсиз гап чиқиб қолгудек бўлса, бунга фарғоналик йигитнинг ҳомийси Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийнинг ўзи жавоб берар. Вазирнинг бу ишларга аралашмоқ нияти йўқ. Суҳбат якунида вазирнинг кўнглида шундай мулоҳазалар ҳукмрон эди.

Б Е Т А М И З Л И К

Мана уч ойдан ортиқ вақт ўтдики, Аҳмад Фарғоний «Байтул-ҳикма»да хизмат қилмоқда. Унинг устурлабга оид «Китобул комил лил Фарғоний фи устурлаб» асари барча олимлар томонидан эътироф қозонди. Шу китоб муаллифига бошқа ходимлар қатори мавқе ва маош белгиланди. Аҳмаднинг Бағдоддаги турмуши энди бир изга тушиб олганди. Муҳаммад ибн Мусо Хоразмийнинг таклифига кўра Аҳмад Фарғоний астрономияга оид бир китобни юнон тилидан араб тилига таржима қилишда қатнашди. Аҳмад бу китобнинг ўзига алоқадор бобларини таржима учун олди ва қатъий иш бошлади. Унинг қилган таржималари ва тузган изоҳлари «Байтул-ҳикма»даги олимлар томонидан пешма-пеш ўқиб борилди, улар маслаҳатлар бериб турдилар. Иш қизгин ва хайрихоҳ ҳамкорликда давом этди. Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, мўйсафид олим Ҳисом ибн ал-Қалбий, Аррам ибн ал-Асбаъ, Басрада яшовчи, лекин тез-тез Бағдодга келиб «Байтул-ҳикма»да ҳамкорлик қилувчи файласуф Ал-Жоҳиз ва бошқа олим-

лар Аҳмад Фарғонийга ҳамиша ҳурмат билан қарадилар. Аммо Суфён бин Юсуф Аҳмад Фарғонийга ғайрлигини кучайтира борди. У ўзининг бундай муносабатини ҳеч кимдан яширмади, аксинча уни қўпол равишда намоён этиб турди.

Бир куни Аҳмад «Байтул-ҳикма»даги ишхонасида бир ўзи ёлғиз ишлаб ўлтирар эди. Тўсатдан эшик очилиб Суфён бин Юсуф кириб келди. Аҳмад дик этиб ўрнидан турди ва кириб келган ёши улуғ кишига одоб билан салом берди. Суфён бин Юсуф саломга жавобан сезилар-сезилмас бош ирғатди-да, Аҳмаддан сўради:

— Нима қилаётирсиз?

— Астрономияга оид асарнинг бир бўлагини таржима қилмоқдаман.

— Расво қилиб қўйманг яна.

Аҳмад ўзидан ёши катта бир олимнинг бундай қўпол муомаласидан, бетамизлигидан ҳайратда қолди ва қаттиқ ранжиди. Аммо буни сездирмасликка ҳаракат қилиб, одоб билан жавоб қайтарди:

— Қўлдан келганча ишламоқдаман. Яна олимлар кўришар, баҳосини беришар.

— Ҳим, — деб бурнини тортди Суфён бин Юсуф ва Аҳмадга ҳеч сўз демай хонадан чиқиб кетди.

РУМ САФАРИ

Устоз Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг «Байтул-ҳикма»даги ишхонаси. Юқорида устоз, унинг қаршисида, сал қуйида «Байтул-ҳикма»нинг аъзолари ўлтириптилар. Булар Аҳмад Фарғоний, Жоҳиз ва Йаъқуб ал-Қиндий. Уларнинг ёзган китоблари, юнончадан арабчага ўгирган таржималари илм аҳли ўртасида эътибор қозонган, баъзиларнинг ҳурматини, баъзиларнинг эса ҳасадини кўзғатади. Аҳмад Фарғонийнинг устурлаб тўғрисидаги, Жоҳизнинг географига оид асарлари кенг шуҳрат топган. Йаъқуб ал-Қиндий эса Куфа ва Басра шаҳарларида таҳсил олган бўлиб, «Байтул-ҳикма»да хизматдадир. Унинг астрономия, фалсафа, мантиқ, кимё каби фанларда истеъдоди ўткир.

— Сизларга халифа Маъмун ҳазратларининг топшириқларини етказмоқчиман, — деб гап бошлади Хоразмий, — сафар тадоригини кўрингиз. Румга борасиз. Рум шаҳарларидаги кутубхоналар билан танишасиз. У ерлардаги нодир ва мўътабар китоблардан нусхалар

қўчиртириб, Бағдодга келтирасиз. Шу ҳақда муборақ фармон бўлди.

Олимлар бундай топшириқларни мамнуният билан қабул қилдилар. Уларнинг кўнгилларида сафар иштиёқи зўр. Жоҳизнинг сайёҳлик тажрибаси катта. Аҳмад Фарғоний эса Фарғонадан узок йўл босиб Бағдодгача келган эмасми, яна Басра, Шом ва Харронда ҳам бўлган. Йўл азоблари, мусофирчилик ва сафар таассуроти-нинг ёқимли сафосидан у анча хабардор. Йаъқуб ал-Қиндий ҳам кўп йўл юрган ва кўрган.

— Сиз, — деди Муҳаммад Мусо Хоразмий Жоҳизга қараб, — бош бўласиз. Сафар жабдуқларини ҳозирловга киришингиз. Лозим фармойишлар берилган.

Жоҳиз ва унинг шериклари устозга таъзим қилишди. Хоразмий уларга омонлик ва оқ йўл тилаб хайрлашди.

Учала олим ташқарига чиқдилар. Жоҳиз Рум мамлакатада бўлмаган, Аҳмад Фарғоний ва Йаъқуб ал-Қиндий эса румлик олимларнинг асарларини кўп ўқиган бўлсалар-да, у томонларга ҳали бормаган эдилар.

Рум сафари бир йилдан ортиқ давом этди. Олимлар Бағдоддан чиқиб, Шом орқали Румга бордилар. Бу мамлакатлардаги катта шаҳарларда бўлдилар. Румдан Юнонга ўтдилар, у ердаги кўп кутубхоналар билан танишдилар. Улардаги ўзлари учун керакли бўлган китобларни ўқидилар, баъзиларидан нусха кўчирдилар. Яна сафар асносида олимлар билан учрашиб суҳбатлар қурдилар, илмий баҳслар, ўқилган китоблар бўйича фикр алмашинувлар, янги эллар ва одамлар билан танишувлар олимларнинг билим доирасини кенгайттирди, тафаккур оламини бойитди. Улар Рум сафаридан қимматли натижалар билан қайтдилар. Келтирилган китоблар ичида Батлимус (Птоломей)нинг «Ал-мажистий» ҳамда «География» китобларининг янги қўлёзма нусхалари диққатга сазовор эди.

«Ал-мажистий» — астрономияга оид асар, ўттиз бобдан иборат эди. Унда астрономик жадваллар ҳам бор. «География» эса дунёдаги аҳоли яшайдиган жойларнинг ўрнашган кенглик ва узунликларини билдирувчи жадвалларга эга. Бу асар ер юзасининг таърифи эмас, балки тасвири деса бўлади.⁵

Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий олимларнинг сафар натижаларидан мамнун. Энди «Ал-мажистий» ва «Гео-

⁵ Крачковский И. Ю. Соч. Т. IV, с. 72—73.

графия»нинг юнон тилидан араб тилига таржимасига киришмоқ мумкин. Чунки бу асарнинг муътабар қўлёзмалари йиғилди. Уларни қиёслаб ўқиб, асл шаклини тузиш имконияти ҳам туғилди.

Ал-Хоразмий «География»ни араб тилига таржима қилувни ал-Қиндийга топширди. «Алмажистий»нинг таржимаси билан эса ал-Ҳажжож Юсуф (вафоти 213) 827—828) ва Ҳусайн ибн Исҳоқ (194) 810—873) машғул бўлдилар.⁶ Аҳмад Фарғоний эса «Алмажистий»га шарҳ ёзмоққа киришди. Китебнинг ҳар бир бобига айрим шарҳ ёзиладиган бўлди. «Алмажистий» ўттиз боб бўлганидан Фарғоний шарҳлари ҳам ўттиз боб бўлар эди. Шунинг учун шарҳлар ёзиб тугаллангач, Фарғоний бу асарини «Рисолат ул-фусул мадҳал фил Мажистий ва ҳува солосул фаслан» («Алмажистий» нинг бобларига кириш ва у ўттиз бобдан иборат) деб атади.

БИЛИМ ЙУЛЛАРИ

Бағдод ёзининг кишиларда лоҳаслик туғдирувчи иссиқ кунлари. Дарёдан намлик тўла ҳароратли шамол елади. Кўчада ҳам, уйда ҳам нафас олиш оғир. Аммо одамлар ҳар жойда ўз ишлари билан одатдагидек бандирлар. Турмуш ўз йўлида давом этади. «Байтул-ҳикма»да ҳам иш қизғин. Муҳаммад Мусо Хоразмий илмий ишларни доимо кузатиб боради. У ҳар кунги иш натижаларини халифа Маъмунга хабар қилиб турмоғи шарт.

Ал-Ҳажжож ибн Юсуф ва Ҳусайн ибн Исҳоқлар «Алмажистий»нинг бобларини ўзаро бўлишиб олганлар. Ҳар бири ўз қисмини мустақил таржима қилади. Сўнгра бир-бирининг таржимасини ўқиб чиқиб маслаҳатлашишади. Тайёр таржималар таҳрирдан ўтгач, дарҳол хаттотларга топширилади. Тайёр бўлган қисм пешма-пеш оққа кўчирила боради.

Фарғоний «Алмажистий»нинг ҳар бир бобига алоҳида-алоҳида шарҳ ёзиб бормоқда. Тайёр бўлган шарҳлар ҳам ўша заҳоти хаттотлар томонидан оққа кўчирилиб ёзилади.

«География» ҳам шу йўсинда арабчага ўгирилмоқда. Бу ишни ал-Қиндий ва ибн Хурдодбеклар амалга оширмоқдалар. Аҳмад Фарғоний ҳафтанинг душанба ва пайшанба кунлари эрталаб «Байтул-ҳикма»да толиби

⁶. Ўша асар, ўша бет.

илмларга дарс ўқийди. У ёшларга илми нужум (астрономия) билимларидан таълим беради, осмон сирларини очмоқни ўргатади.

Навбатдаги машғулётлар кунни, дарс тугагач, толиби илмлардан бири Фарғонийга савол берди:

— Муҳтарам устоз, «Алмажистий»нинг таржимаси қандай бўлмоқда? Бу ишдан кўзланган мақсад надур?

Фарғоний шогирдининг саволига жавоб бериб деди:

— «Алмажистий» ва «География» Батлимус яратган энг катта ва муҳим асарлар экани сизга маълум. Аммо уларнинг араб тилидаги таржимаси ва шарҳи ҳали яратилмаган. Шу сабабли араб тилидаги астрономия, география, математика ва бошқа билимлар мукамаллик касб этмай келмоқда. Бу китобларнинг таржимаси ва тадқиқи араб тилидаги илмий тафаккурнинг ривожига фойдали таъсир кўрсатажаги аён.

— Агар бу таржима ва тадқиқотлар туфайли юнон билимлари кенг ёйилса, ҳозир «Байтул-ҳикма»да ҳукмрон бўлган эроний ва ҳинд билимлари мажмуасининг тақдири қандай бўлади?

Бу масала Аҳмад Фарғоний учун ҳам муҳим эди. Юнон билимлари системаси билан танишган сари олимда уларнинг бугунги кун талабларига кўпроқ мос эканига ишонч ортмоқда. Шунинг учун шогирдининг саволига берилган жавоб худди устознинг овоз чиқариб ўйлаганига ўхшаб эшитилди.

— Эроний билимларнинг бош асари «Зиж ашшоҳ» эки Шаҳриёрий жадвалларнинг замирида «Зиж Шохрияр» асари ётади. Урта форс тилида яратилган бу асар сосонийлардан Йаздигард III даврида юзага келган. Ҳинд билимларининг асосий китоби «Синди ҳинд»нинг яратилганига ҳам кўп вақт бўлди. Араб илмига юнон билимлар мажмуасининг кириб қелиши эроний ва ҳинд билимлар мажмуасининг ўз вазифасини ўтаб бўлганини билдиради. Шунинг учун «Зиж ашшоҳ» ва «Синди ҳинд» асарлари тарихдан ўз ўринларини эгаллайдилар. Юнон билимлари эса келажакка дастурил-амал бўлиб қолсалар ажаб эмас.

— Устоз Муҳаммад Мусо Хоразмий ҳам шундай фикрдамилар? — деб сўради тиниб-тинчимаган ҳалиги голиби илм.

— Юнон билимларининг араб дунёсида ёйилмоғига устоз Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг бош эканлари, «Алмажистий» ва «География» у кишининг ташаббусларида кенг тадқиқ этилмоқда экани сизларга маълум.

Шунинг учун Муҳаммад Мусо Хоразмийни юнон билимларининг энг йирик ташвиқотчиларидан десак бўлади.

— Бошқа олимларнинг бу масалаларга муносабатлари қандай? Юнон билимлари араб дунёсида муқим ўрнашиб қоладими?

— Астрономлардан Хабаш ал-Марвазий, Абу Маъшар Балхийлар эроний билимлар мажмуасининг йирик ташвиқотчиларидандирлар. Аммо Абу Маъшар Балхий юнон билимларининг ёйилишига ҳам ўз ҳиссасини қўшмоқда. Ҳаёт ўз оқимида давом этади, — деб хулоса қилди Фарғоний, — қайси бир билим ҳаёт талабларига кўпроқ жавоб бера олса, ўша муқим ўрнашади.

ИЛМИ НУЖУМ ДАРСИДА

-- Осмон сфера (осмон қаватлари сингари) ўзида бор нарсаларнинг ҳаммаси билан бирга айланиб туради. Ер ҳам ўзидаги барча қитъалар ва баҳрлар (океанлар) билан биргаликда гумбазга ўхшашдир. Қуёш, Ой чиққан вақтда ёки ботаётганда уларни ернинг турли ўринларидаги кишилар баб-баравар кўрмайдилар. Ернинг шарқий бўлагидан олдин Қуёш ва Ойнинг чиқиши ёки ботиши ғарбий бўлагидан кўринмайди. Бир киши агар Ернинг жанубидан шимолига қараб борса, илгари шимолдан чиқадиган ёритқичлар доимо кўринадиган бўлиб қолади. Илгари жанубдан чиқадиغانлари эса умуман кўринмай қолади. Ана шу айтилганлар Ернинг юзаси юмалоқ эканлигини ва Ернинг гумбазга ўхшашлигини билдиради.

«Байтул-ҳикма» дарсхонасида Аҳмад Фарғоний илми нужум (астрономия) фанидан дарс ўтмоқда эди.

Аҳмад Фарғоний сўздан тўхтади. Ёнидан дастрўмлини олиб юзини енгилгина артди. Толиби илмлар устознинг айтганларига диққат билан қулоқ солмоқда эдилар. Ҳамма жим. Хонада пашша учса сезилгудек. Шу пайт толиби илмлардан бири тортиниб қўл кўтарди. У Балхдан келган Абу Бакр исмли йигит. Абу Бакр астрологияга ихлос қўйган шогирдлардан. У ердаги ҳамма нарсани осмон жисмларининг ҳаракатига боғлиқ деб қарашга одатланган.

— Бир савол берсам бўладими, муҳтарам устоз? -- деди у.

— Марҳамат, — деди Фарғоний.

— Илоҳиётда ердаги барча керакли нарсалар яра-

тилгандан сўнг осмоннинг етти осмоний қаватдан иррат этиб яратилгани тўғрисида сўз боради. Сизни айтганларингиз шунга қанчалар тўғри келади?

— Ҳамма нарса Оллоҳнинг иродасига боғлиқ. Илҳиётнинг мазмуни Яратувчи ва унинг Расули, Ислом динига оид фикрларни ўз ичига олган. Илму нужу эса Осмон, сфералар, ёритқичлар, уларнинг ўзаро болиқлиги ва ҳаракатларини ўрганеди. Шунинг учун (иккала соҳага алоҳида-алоҳида ёндашмоқ даркор.

Савол берган шогирд жавобдан қониқмагандек, скин бошини чайқаб қўйди. Аҳмад Фарғоний тингловчешларга қараб яна қандай саволлар борлигини соради.

— Нима учун Қуёш ва Ой чиқаётган ёки ботаётган вақтида уфқ юзасидан уларнинг жисми катталашади? Бу пайтда Қуёш ва Ой бизга яқинлашадими?

— Йўқ, яқинлашмайди, — деди Аҳмад Фарғоний. Шогирднинг бу саволидан олимнинг мамнун экани сезилади. Чунки олим худди ёқимли бир шаббода эсинунга ором бағишлаганидек жонланиб олди.

— Йўқ, улар бизга яқинлашмайди, — деб такролади устоз, сўнг фаол тушунтира бошлади. — Ердан доимо кўтарилиб турадиган буғлар уфқ ўртасини тўлдирадидлар. Қуёш ва Ой уфқдан чиқиб келаётганида ёки ботаётганида биз уларни ана шу буғлар орқали кўрамыз. Шунинг учун Қуёш ва Ойнинг жисми бизга катта бўлиб кўринади.

Шогирдлар ҳам тинглар эдилар. Баъзиларининг юзидаги ҳайронликдан устоз ўзи айтган фикрнинг ҳаммага ҳам тушунарли бўлмаганини пайқади ва сўзида давом этди:

— Масалан, тиниқ сувли ҳовузга бир тош ташласангиз, сув ичида ёки ҳовуз тубида ўша тош сизга ўз жисмига нисбатан каттароқ бўлиб кўринади. Сўз қанча тиниқ бўлса ва ҳовуз қанча чуқур бўлса ўша тош шунча катта туюлади. Шу сингари Қуёш ва Ой ҳам Ердан кўтарилаётган буғлар орқали уфқда кўзимизга катта бўлиб кўринади. Агар ҳавода намли буғлар кўпроқ бўлса, бу ҳол янада аниқроқ сезилади.

Савол ва жавоблар яна бир оз давом этди. Сўнгра Фарғоний бошқа мавзудаги дарсни бошлади. Устоз шогирдларга Қуёш, Ой ва сайёраларнинг ҳаракатлари, кун ва туннинг бир хил бўладиган вақти, осмон буржлари, ҳаракатли ва ҳаракатсиз юлдузлар тўғрисида сўзлаб берди.

Фарғоний ўз илмий соҳасини дилдан севар ва у билан берилиб шуғулланар эди. Олимнинг илмга муҳаббати ҳар доим барқ уриб турар, унинг шуъласи эса атрофдагиларга равшанлик бағишларди. Шунинг учун олим дарс ўтганда тингловчилар шу муҳаббат жозибасига мафтун бўлиб қолар эдилар. Натижада энг мураккаб мавзулар ҳам олим баёнида аниқлик касб этар ва шоғирдларга осон етиб борарди.

ОСМОН ЖИСМЛАРИ

Ериткичларнинг барча ҳаракатлари белгиланадиган сфералар саккизта. Сфераларнинг шакли доира сингари. Етти сфера етти сайёра учун. Саккизинчи сфера эса ҳаракатсиз юлдузлар сферасидир. Ҳар бир сфера бир-бирининг ичида жойлашган. Энг кичиги ерга яқин бўлган Ой сфераси. Иккинчиси Меркурий (Уторуд), учинчиси Зуҳра (Венера), тўртинчиси Қуёш, бешинчиси Миррих (Марс), олтинчиси Аторуд (Юпитер), еттинчиси Зуҳал (Сатурн). Етти сферанинг ҳар бирида унинг Ердан энг узоқ ва Ерга энг яқин бўладиган вақти бўлади. Сайёралар ердан узоқлашганда уларнинг ҳаракати секинлашганга, Ерга яқинлашганда эса тезлашганга ўхшайди. Ваҳоланки, уларнинг ўртача ҳаракати ҳаммаша бир текисда боради.

Юлдузлар турли катталиқка эгадирлар. Биринчи даража катта юлдузлар ўн бешта, иккинчи даража катта юлдузлар қирқ бешта, учинчи даражадагилар икки юз саккиз, тўртинчи даражадагилар тўрт юз етмиш тўртта, бешинчи даражадагилар икки юз ўн етти, олтинчи даражадагилари олтмиш учта. Булар орасида тўққизта қора ва бешта хира уюмлар бор. Улар соч каби бир-бирига қоришиб кетган майда юлдузлардир.

Дунёдаги энг катта самовий жисм Қуёш. Ундан кейин иккинчи ўринда энг катта ҳаракатсиз юлдузлар туради. Улар ўн бешта. Учинчи ўринда Аторуд (Юпитер), тўртинчи ўринда Зуҳал (Сатурн), бешинчи ўринда яна бошқа ҳаракатсиз юлдузлар, олтинчи ўринда Миррих (Марс), еттинчи ўринда Ер, саккизинчи ўринда Зуҳра (Венера), тўққизинчи ўринда Ой, ўнинчи ўринда Уторуд (Меркурий) туради.

Ой қуёшдан нур олади. Шунинг учун унинг Қуёшга қараган томони ёруғ бўлади. Агар Ой Қуёш ёнида бўл-

«са, бизга қараган томони қоронғу, агар Ой Қуёшга қарши турса бизга қараган томони ёруғ бўлади. Қуёш Ернинг ярмини ёритиб туради. Ер юзасининг ёруғлиги Қуёшнинг шарқдан ғарбга томон бўлган ҳаракати билан бирга айлана боради. Қоронғулик ҳам худди шу йўсинда айланади. Қуёш Ердан катта бўлгани учун ҳа-вога Ернинг сояси тушади.

Ой тутилиши. Ой Қуёшнинг қаршисида турганида Аждаҳо буржининг боши ва думига яқинлашади. Ушанда Ойда Ернинг соясидаги узоқлашув кенглиги бўлмайди. Шунинг учун Ой ҳаракати соя ичида бўлади. Ер Қуёш нурини биздан беркитади. Уша соя ўтиб кетгунга қадар Ой тутилган бўлиб туради. Соя эса Қуёш ҳаракати туфайли ўтиб кетади.

Қуёш тутилиши. Қуёш Аждаҳо буржининг боши ва думига яқин эканида Ой Қуёш билан учрашади. Бу вақтда Ойда Қуёш йўлидан узоқлашув кенглиги бўлмайди, Ой Қуёш оралиғида ўтади ва Қуёшни биздан беркитади. Шунда биз Қуёшни тутилган ҳолда кўра-миз.

ҒАНИМЛАР БИРЛИГИ

Суфён бин Юсуфнинг анчадан бери кайфи нохуш. Фарғонадан келган бир ёш йигит тез фурсатда «Байтул-ҳикма»да обрў қозониб, пешқадам олимлар қаторига ўтди. Хоразмлик Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг эътибори кундан-кунга ортиб боради. Шу ерлик Суфён бин Юсуф билан эса ҳеч кимнинг иши йўқ. Ахир Бағдод нега бунча атрофдан келганларга қучоқ очад-ю, ўз олимларига бефарқ. Ҳасад ва маҳдудлик тўрида чувалашиб қолган Суфён бин Юсуф «Байтул-ҳикма»нинг фақат истеъдод эгалари, заҳматкаш олимлар учунгина бағри очиқ эканини ҳеч идрок эта олмас эди.

Оқшом, Суфён бин Юсуф ўз хонасида астрологияга оид китобларни ўқиб ўтирибди. У ўз машғулотига берилиб кетганидан хона эшигининг аста тақиллаганини ҳам эшитмади. Фақат эшик иккинчи бор қаттиқроқ тақиллагач, китобдан бошини кўтарди-да, норозилик оҳангида:

— Марҳамат, кирингиз, — деди.

Эшик аста очилиб, хонага Абу Бақр кириб келди. У устозига эгилиб таъзим қилди ва уй эгасининг ишорасига кўра одоб билан кўрпачага чўкка тушиб ўлтирди. Суфён бин Юсуф қўлидаги китобни ёпиб мез устига

қўйди. Икки қўлини очиб фотиҳа ўқиди. Сўнгра шогирдига савол назари билан боқди.

— Тақсирим, — деди Абу Бакр домласига қараб, — бугунги дарсда устоз Аҳмад Фарғоний илми нужумга оид билимларни тушунтираётганда Илоҳиётга оид баъзи гапларни айтдиларки, уни тушунмоқ кўп қийиндир.

Суфён бин Юсуф ўзининг садоқатли шогирди Абу Бакрга Фарғоний тўғрисида нимаики эшитса ё кўрса дарров хабар қилмоқни тайинлаб қўйган эди. Абу Бакр бу вазифани ихлос билан бажарарди.

— Нима дедилар устозингиз? — кинояли урғу бериб сўради у.

— Илоҳиёт Яратувчи, Расул ва исломга оид илм. Илми нужум эса осмон, сфералар, ёригқичларга оид илм. Илоҳиёт ва илми нужум билимларини алоҳида-алоҳида қараб чиқиш керак, дедилар.

— Шундайми? Демак, Аҳмад Фарғоний Оллоҳ таоло продасига шак келтирибдилар-да?

— Хулоса қилмоққа менинг ақлим ожизлик қилур, мен фақат эшитганимни айтмоқдаман, тақсир.

— Баракалла, баракалла. Сизнинг диёнат ва садоқатингизга заррача шубҳам йўқ, жигарим. Ҳар қандай куфр гапни қулоққа илмай тўғри қиласиз. Ана шундай гаплар яна айтилгудек бўлса, дарҳол менга етказаверингиз!

Устоз ва шогирд яна бошқа ғийбатларни ҳам қилиб, бир оз ўтиришди-да, сўнгра Абу Бакр изн сўраб кетмоқчи бўлди. Суфён бин Юсуф фотиҳа ўқиб уни кузатиб қўйди.

ТОПШИРИҚ

Дарсхонада машғулотлар тугаган. Фарғоний бир гуруҳ шогирдларнинг саволларига жавоб қилиб, суҳбатлашиб турарди. Бир киши келиб уни «Байтул-ҳикма» бошлиғи Муҳаммад Мусо Хоразмий йўқлаётганини хабар қилди. Фарғоний шогирдлари билан хайрлашиб, бошлиқ алломанинг ишхонаси сари йўл олди.

«Байтул-ҳикма»нинг кенг ҳовлиси гулзорлар билан қопланган. Улар орасида турли томонларга таралган йўлаклар бор. Аҳмад Фарғоний атрофида гуллар очилиб ётган йўлакда бормоқда. Унинг хаёл қуши ўтмиш фазосига парвоз қилди. Мана йигирма йилдан ошдики, ёш ўспирин Аҳмад Фарғоний Бағдодга келиб муқим яшаб қолган. Бу орада қанча воқеалар юз бермоқда.

Аҳён-аҳёнда Фарғонадан йўловчилар келиб қоладилар. Уларнинг айтишича, Фарғона водийсида мунтазамлик ўрнашган. Халифалик чегаралари шарқ сари сурилиб, Тарам дарёси бўйларигача етган. Жанубда эса Олой водийси, Бадахшон ҳам шу доирага кирган. Утган йиллар давомида Аҳмад Фарғонийнинг Бағдоддаги мавқеи баландлашди, билим аҳли ўртасидаги обрў-эътибори ошди. Шогирдларидан баъзилари ҳам қаторга кириб устоз ёнида ҳамкорлик қилмоқдалар. Фақат бундан буён мамлакатда қандай вазият рўй беражагини ҳеч ким аниқ билмайди. Илм-маърифат тинчлик ва осойишталикни севади. Шунда у серсув, бўлиқ ерлардаги гулистон сингари барқ уриб яшнайтиди.

Ҳижрий ҳисобига 218, милодий ҳисобига 833 йилда Бағдодда халифа Муътасим ҳокимиятга ўлтирди (833—842).

Халифа Муътасим марказни Бағдоддан кўчирмоққа қарор қилди. Янги пойтахт учун Дажла дарёси ёқасидаги бир ер танланди. Бу ер Бағдоддан шимол сари уч кунлик масофада жойлашган. У ерда насорийлар узлатхонаси бор. Узлатхонадан ўша ер сотиб олинди. Сўнг қурилиш бошланди. Янги шаҳарга Самарра деб ном қўйилди. Режага кўра Самарра унча кенг бўлмайди. Аммо у Дажла дарёси бўйлаб шимолдан жанубга чўзилиб боради. Шаҳар узунлиги шу йўсинда ўн беш чақирим келар эди. Янги халифа ҳукмронлиги даврида «Байтул-ҳикма»нинг тақдирини не бўлур? Ҳорун ар-Рашид ва Маъмун халифалар вақтидаги сингари «Байтул-ҳикма»га аҳамият давом этадимми-йўқми? Бундай фикрлар Муҳаммад Мусо Хоразмий ва Аҳмад Фарғонийни кўп безовта қила бошлади.

Аҳмад Фарғоний хаёллар ҳамроҳлигида «Байтул-ҳикма» бошлиғи Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг хонасига етиб келганини ҳам сезмай қолди. Эшик олдида хизматчи Аҳмад Фарғонийни очиқ чехра билан салом бериб кутиб олди ва дарҳол ичкарига таклиф қилди.

— Марҳамат қилингиз. Устоз сизга мунтазирдилар.

Аҳмад Фарғоний хизматчининг саломига одоб билан жавоб қилди, сўнг хона эшигини очиб ичкарига кирди.

Муҳаммад Мусо Хоразмий хонада ёлғиз эди. «Байтул-ҳикма»нинг икки мўътабар ва қадрдон сардорлари бир-бирлари билан илиқ ва самимий сўрашдилар. Гўё икки буюк қоя бир-бирига яқинлашгандай ёки икки би-

лим қуёши бир-бирига нур сочиб ёруғ жаҳонни янада мунаввар этгандай бўлди. Улар сўрашиб бўлиб, кўрпачаларга ўлтиришди. Фотиҳа тортилди. Шундан сўнг Мусо Хоразмий оҳиста гап бошлади:

— Халифа Муътасимнинг фармонлари бўлди. Бағдодда Шаммасия ҳамда Дамашқ яқинидаги Қассиюн тоғида икки расадхона бино қилинажак. Шу ишларга сиз бошчилик қиласиз.

— Бу хайрли хабардир, — деди Фарғоний.

— Самаррада давлат ҳокимияти ва қўшиннинг ўрнашуви мўлжалланган. Илмий муассасалар Бағдодда қолади. Қуриладиган расадхоналар эса қулай ўринга жойлашмоқдадир. Қассиюн тоғи осмон жисмлари ҳаракатини кузатмоқ учун жуда қулай. Бағдод атрофида эса бу мақсадга мувофиқ жойни Шаммасиядан бўлак ердан қидирмоққа ҳожат йўқ. Сиз тезда ёнингизга муносиб одамларни йиғиб, ишга тушмоғингиз зарур. Бу ишларга кимларни жалб этилса бўлур?

Фарғоний бир оз ўйланди. Сўнг деди:

— Илми нужум (астрономия)ни яхши эгаллаган ёш ва ғайратли олимлар Аббос ибн Саид, Саййид ибн Холид, Яҳё ибн Мансурлар бу ишга фоят муносиб йигитлардир.

Бу гап Хоразмийга мақбул бўлди. У Фарғонийга айтилган кишиларни дарҳол чақириб, лозим вазифалар топширмоқни юклади. Шундан сўнг икки устоз хайрлашишди. Аҳмад Фарғоний қанотланган қушдек чиқди. Унинг фикрида бўлажак илм даргоҳининг сура-ти ойнада кўргандек акс этиб турарди.

Қ У Р И Л И Ш

Халифа Муътасим ўзидан олдинги ҳукмрон Маъмуннинг «Байтул-ҳикма»даги ишларига ривож бериб, яхши от қозонганини билар, шунга ҳавас ва ғайрлик билан қарар эди. Агар Самаррадаги марказ битса, у Муътасимнинг номи билан боғланиб қолади ва унга шуҳрат бағишлайди. Аммо ҳақиқий абадийлик—ижодкорликда. Илм-фан, ижод маҳсулларигина абадийдир. Улар билан бирга шу соҳага алоқадор кишиларнинг номи ҳам мангулик касб этади. Маъмун номи билан «Байтул-ҳикма» чамбарчас боғланган. Муътасим эса икки расадхона қурдирди. Шу билан у ҳам фан тарихида ном қолдиради.

Халифа Муътасим расадхоналар қуриш тўғрисидаги фикрини Муҳаммад Хоразмийга билдирди. Олим Халифанинг айтганларини қувватлади. Шундан сўнг Муътасим расадхоналарни қаерга қурмоқ кераклигини сўради. Ал-Хоразмий расадхона учун энг қулай жой Бағдод яқинидаги Шаммасия ва Дамашқ ёнидаги Қассиюн тоғи эканини айтди. Чунки олим бу тўғрида кўпдан бери ўйлаб юрар эди. Яна расадхоналарнинг икки улуғ шаҳар — Бағдод ва Дамашқ атрофида бўлиши ҳам иккала мўътабар шаҳарнинг нуфузини баравар оширади. Халифага бу маслаҳат маъқул бўлди. Шундан сўнг у расадхоналар қурилиши тўғрисида фармон берди.

Муҳаммад Мусо Хоразмий билан Аҳмад Фарғоний ўртасидаги суҳбат ана шу фармойиш олингандан сўнг бўлиб ўтган эди.

Аҳмад Фарғоний расадхоналар қуришга астойдил киришди. Шаммасия Бағдод шаҳрининг шарқи-шимолида. У катта бир дўнгликдан иборат. Ундан қуйида Дажла дарёси оқади. Дарё қирғогидан сўқмоқ йўллари билан дўнглик тепасига чиқилса, у ерда катта текис майдон кўринади. Узунлиги ва кенлиги мутаносиб бу ер расадхона қурмоқ учун табиат томонидан махсус тайёрлаб қўйилгандек. Мана бир ойдан ортиқ вақтдан бери бу ерда иш қайнайди. Катта аробаларда келтирилаётган харсанглар дўнглик ёнига қалаб ташланган. У ерда икки-уч харсанг тош ортилган аробаларни хачирлар юқорига олиб чиқмоқдалар. Бу аробалар айланма йўлларда ипга терилгандек саф тортиб бормоқда. Юқорида эса қазилган пойдеворларга пеш харсангтош қўйилиб бормоқда. Бировлар ер кавлаётган, бировлар тош ташиётган ва тортаётган. Пойдевори битган жойларда ҳавзалар ўрнатилиб, девор урилмоқда. Расадхона бўладиган жойнинг марказида кенг чуқурлик қазилмоқда.

Аҳмад Фарғоний ва унинг шогирдлари Аббос ибн Саид, Саййид ибн Холид ўзларига ажратилган жойларда ишга бошчилик қилмоқдалар. Ҳар ернинг ўз уста ва мардикорлари бор. Ҳар ўн ишчига бир уста ва ёрдамчи тайинланган. Ҳар ўн устага бир бошлиқ. Бир гуруҳ одамлар расадхонанинг туби ва ер остига қарашли ишларни бажарадилар. Бошқа бир гуруҳ девор кўтармоқ билан банд. Яна бир гуруҳ уларга гишт, лой, шувоқ учун керакли нарсаларни етказиб турибди.

Дўнгликнинг ҳар ер, ҳар ерида дошқозонлар осилган. Дошқозонларда таомлар пиширилмоқда. Катта идишларда сув қайнайди. Бу ерларда ошпазлар, ўт ёқувчилар, ошпаз дастёрлар ўз ишлари билан банд. Ҳамма ёқда иш баравар авжида. Баҳор кўёши ҳаво ва ерни майин қизитади. Дарё томондан ёқимли ел эсади. Аробаларнинг тақир-туқурлари, отларнинг кишнаши, мўр-малахдек ўралашган одамларнинг қий-чувлари ҳар ённи босган.

Аҳмад Фарғонийнинг шогирдларидан бири Яҳё ибн Мансур бу ерда кўринмайди. Чунки у устозининг кўрсатмасига биноан шаҳарга кетган. У расадхона учун керакли асбобларни тайёрламоқ билан машгул. Бағдод хунармандлари Яҳё ибн Мансурнинг топшириғи асосида расадхона учун керакли асбоб-ускуналар, ойна, ўлчов қуроллари ва бошқа нарсаларни ясамоқдалар. Аҳмад Фарғонийнинг мўлжалига кўра, агар иш шу жадалликда давом этса расадхона келгуси йилнинг баҳорига қурилиб битмоғи керак.

Бугун эрталабдан ҳаво сал бедумоғ бўлди. Осмонда булутлар ўралашиб, озгина ёмғир ерларни намлаб ўтди. Шундан кейин ҳам ҳавонинг қовоғи очилмади. Худди осмон яна ёмғир билан пўписа қилаётгандай. Қапа ва чодирларда пана топган кишилар ёмғир ёғишига қарамай барибир ишга чиқдилар. Аҳмад Фарғоний шогирдлари билан ҳар ерда бўлади, кишиларнинг меҳнатини кузатади, қандай иш юритмоққа маслаҳатлар беради. Бўлажак расадхонанинг тасвири олим кўз ўнгидан аниқ кўринди. Аҳмад Фарғонийдек улур устознинг қурилишда муттасил ишбоши эканлиги одамларга руҳ бағишлайди.

Осмондаги булутлар тўдасини шамол жанубга қувди. Қўёшнинг нурли чехраси қурувчиларга жилмайиб боқди. Ҳар томонга роҳатбахш ёғдулар таралди.

— Устоз, қарангиз, хув анави отлиқлар биз томонга келишаётган кўринади, — деди Аббос ибн Саид бўлгуси расадхона деворини синчиклаб кўраётган Фарғонийга.

Аҳмад Фарғоний чуқур нигоҳини шогирди кўрсатаётган ёққа қаратди. Дўнгликка чиқувчи айланма йўлдан уч салт отлиқ кишиларнинг қораси кўринар эди. Улар аста-секин юқорига кўтарилмоқдалар. Фарғоний ва шогирдлари келувчилар истиқболи учун дўнглик четига қараб йўл олдилар. Булар дўнглик чеккасига етишганда отлиқлар ҳам юқорига чиқиб бўлган эдилар.

Олдинда оқ от минган, бошида кичик бир салла, хуш-бичим чакмонли, нўроний юзли, мошкичири соқоли ўзига ярашган хушрўй бир киши. У устоз Муҳаммад Мусо Хоразмий эди. Унинг ортида икки саман отда оқ симоби салла ўраган, зарҳал тўнли икки киши, улар сарой аъёнларидан.

Аббос ибн Саид дарҳол бориб Муҳаммад Хоразмий минган отнинг жоловини тутди. Устозга отдан тушмоққа ёрдамлашди. Фарғоний устоз қошига келиб одоб билан салом берди. Улар илиқ кўришдилар. Бошқа меҳмонлар ҳам отдан тушдилар. Ҳаммалари бир-бирлари билан кўришиб бўлгач, Фарғонийнинг чодирини томон йўл олдилар.

Муҳаммад Мусо Хоразмий ва унинг ҳамроҳлари чодирда бир оз ҳордиқ чиқаришгач, қурилишни кўргани отландилар. Устоз Хоразмий даставвал ер ости ишлари бораётган жойни бориб кўрди. Унда мардикорлар чуқур хандақ қазиганлар. Энди уни айлана ҳолига келтирмоқда эдилар.

— Бу ерда бурчак ўлчаш асбоби ўрнатилади, — деб изох берди Фарғоний.

— Айлананинг ҳолати бу ерда 30° дан ошмаслиги керак. Шуни ўлчаб иш қилиняптимикан?

— Албатта, — деди уста ва қўлидаги чизмаларни Хоразмийга кўрсатди. — Ер остига қараб кавланаётган чуқур бу ерда 30° дан ошмайди. Аммо юқорига 45° яқинлаша боради.

— Ер юзасидаги ишларни ким бажаражак?

— Бизнинг ишимиз ер тубида, 45° дан сўнгисини бошқа устадан сўрайдилар.

— Бизнинг мақсадимиз осмонни кузатиш-ку. Сиз эса ер тубидан чиқмоққа хоҳишингиз йўқ кўринади, уста, — деб ҳазиллашди Муҳаммад Мусо Хоразмий.

— Самовий ишлар сиз устозларга ҳавола. Бизга эса ер остидаги ишлар ҳам кифоядир, — деб ҳазилга ҳазил билан жавоб қилди уста.

— Расадхона битгач, сизга самовий ишларни ҳам эгаллашингизга кўмак этармиз. Қобилиятингиз шуни тақозо этмоқда, уста. — деди Фарғоний.

— Ҳаммангиз учун ташаккур, — деди гапга чечан уста, — дарҳақиқат ёғнинг ичида туриб ййимаган буйрак сингари сизлардек улуғ устозлар билан ишлаб юриб, ҳамон Чўлпонни Миррихдан фарқ қила олмаслигимиз ярашмас.

Кулги кўтарилди.

Муҳаммад Мусо Хоразмий ва Аҳмад Фарғоний гоҳ шундай ҳазил-мутойба, гоҳ танбеҳомуз гаплар билан барча усталарнинг ишларини кўриб чиқдилар. Кунтиккага келиб атрофни яхшигина қизитаётганда кўриқни тугаллаб, чодирга қайтишди.

Х А Т

Чодирда бир оз дам олиб, таом тановул қилинган, ишга оид гапларни гаплашиб олдилар. Шундан сўнг Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий шогирдларига ва мулозимларига қайтиш тадоригини кўрмоққа буюрди. Улар ташқарига чиқдилар. Хоразмий ва Фарғоний холи қолишгач, Хоразмий ички чўнтагидан икки букланган бир қоғозни олди. Уртада бир оз жимлик чўмди. Фарғоний қандайдир ёқимсиз туйғуни ҳис этди. У бутун вужудини қоплаётган безовталиқда устозга боқди.

— Ёмонлар ҳеч қачон ёмонликдан тоймайдилар. Улардан ҳамиша бир совуқ иш чиқмай иложи йўқ. Хайриятки, гоҳи ёмонларнинг қўли қисқа бўлади.

Фарғоний бу муқаддиманинг моҳиятини англай олмади. Олим кейинги пайтларда расадхона қурилиши билан муттасил банд. Унинг фикру хаёли қурилишни якунлагандан сўнг бўладиган ижод иштиёқи билан шимилган. Шунинг учун унинг бошидан илмий тафаккурдан бўлак нарсалар ҳаммаси шамол учирган ғубор сингари учиб кетган эди.

Қисқача киришдан сўнг Хоразмий асосий гапга ўтди.

— Суфён бин Юсуф халифага бир хат йўлаган. Шу хатда у сизга кўп бўҳтонлар ёғдирган. Халифа бу хатни кўриб, бирор тadbир кўришни менга буюрдилар. Мана буёғини ўзингиз кўрингиз.

Муҳаммад Мусо Хоразмий қўлидаги қоғозни Фарғонийга узатди. У бу қоғозни хушламайгина олди-да, очиб ўқий бошлади.

Икки варақдан иборат хатда Суфён бин Юсуф шундай ёлғон айбларни Фарғонийга юклаган эдики, олим буларни ўқир экан, кўзларига ишонмади. Гарчи ёзилган гаплар куракда турмайдиган даражада тутуруқсиз бўлса-да, хат шу қадар ёвуз ният билан тўлиб-тошган эдики, Фарғоний бу ёвузлик қаршиенда ожизлик ҳис этди. Хатдаги ҳар бир ҳарф илгакларида қора душманлик тугунлари ўрнашган, унинг бутун мазмуни ва руҳидан ҳасад ва қора кўнгилликнинг қўланса дудлари буруқсар эди. Бу дуд қуёш нуридан изтироб чекаётган кўршапалакнинг жон ҳалфида ўзини ҳар ёнга уриб

тўзгатаётган кирли тўзонлар сингари хира ва аччиқ эди.

Бу хат билим билан жаҳодат, ёрқин истеъдод билан кўр ўртамиёнадик ўртасидаги аёвсиз курашнинг бир кўриниши эди.

Суфён бин Юсуф ўзининг чақимчи шогирдидан эшигган гапларини эгрилик билан талқин этган. Гўё Фарғоний Яратувчининг иродасига шак келтирмоқда. Шогирдларини ҳам йўлдан оздириб, ғайридинликка ташвиқ этмоқда. Шунга асосан халифадан Фарғонийни «Байтул-ҳикма»дан ҳайдашни, Бағдоддан бадарға қилишни талаб қилган Суфён бин Юсуф жўрттага халифа Муътасимнинг нозик жойига ҳам тегиб ўтган. Фарғоний тузган зиж (астрономик жадвал) халифа Маъмун номига алоқадор зиж асосида тузилган. Бу зиж орқали халифа Маъмуннинг номи келгуси авлодларга бориб етади. Шу билан Фарғоний халифа Маъмунни улуғлаб, уни ер ва осмоннинг қуббаси бўлмиш халифа Муътасимдан устун қўймоқчи бўлади, деб ёзган.

Муҳаммад Мусо Хоразмий ўз дўсти ва шогирди Фарғоний чехрасида пайдо бўлган русса ажинларига қайғудошлик билан назар солди-да, сўзларини донадона қилиб деди:

— Кўп озурда бўлмангиз. Бу ҳужум ҳасад ва ёвузлик натижаси. Суфён бин Юсуф ҳамиша бирор кишига чоҳ қазимаса тинчимайди. Аммо ҳар бир ноқис кимса сингари ўзи қазиган чоҳга бир куни ўзи йиқилажagini унутади.

— Бу кишида менга нисбатан муттасил қаршилик бор.

— Чунки бу юксак истеъдод эгаси бўлган кишиларни ўзгалардан тез ажрата билади.

Шу гапдан кейин Муҳаммад Мусо Хоразмий Фарғонийга қуйидаги ҳикояни айтиб берди: подаларни ҳимоя қилувчи итлар туққанида, кучуклардан биттаси бўрибосар бўлиб туғилар экан. Бўрилар подага ҳужум қилиб келганларида ўша бўлажак бўрибосар кучукни топиб, бўғиб, ўлдириб кетмоққа ҳаракат қилар эканлар.

— Шунга ўхшаш Суфён бин Юсуф сингарилар ҳам кўпчилик орасидан энг ёрқин истеъдод эгаларини топиб, уларни ҳалок этмоққа тиришадилар, — деди Муҳаммад Мусо Хоразмий. — Аммо бу гафлатпарастрлар айрим чўпонлар ўз бўрибосарларининг ҳимояси учун она арслонга айланиб кетажакларини билмайдилар.

МАЪМУН ЖАДВАЛИ

Ҳижрий ҳисобда 214, милодий 828 йили Бағдод шаҳрида астрономия ва географияга оид қатор тадқиқотлар амалга оширилди. Кейинчалик 217/832 йили бу тадқиқотлар Дамашқда давом эттирилди. Бу ишларда «Байтул-ҳикма»даги олимлар иштирок қилдилар. Муҳаммад Мусо Хоразмий ва Фарғоний бу ишларга бошқош эдилар. Халифа Маъмун олимларнинг ишларидан ҳамиша хабардор бўлиб турар, гоҳо фурсат топиб ўзи ҳам Бағдод ва Дамашқдаги бу тадқиқотларда иштирок этар эди. Ана шу тадқиқотларнинг якуни сифатида астрономия ва географияга оид маълумотлар жамланди ва мукаммал бир жадвал вужудга келди. Бу жадвал ана шу тадқиқотларнинг натижаларини ўзида батариб акс эттирар эди. Халифа Маъмун бу ишларнинг илҳомчиси, ҳомийси ва иштирокчиси бўлгани учун олимлар унга ҳурмат юзасидан бу жадвални «Аз-зижул Маъмун ал-мумтаҳан» («Текшириб чиқилган Маъмун жадвали») деб атадилар. У фан тарихида «Маъмун жадвали» номи билан шуҳрат қозонди ва араб илми тарихида муҳим аҳамият касб этди.

Ана шу жадвал яратилганидан кўп ўтмай Муҳаммад Мусо Хоразмий ва Аҳмад Фарғонийлар ҳам ҳар бири алоҳида-алоҳида шу соҳага оид асарлар яратдилар. Бу асарларда юнон илмининг таъсири ҳам сезиларли. Улар антик атамалар ва отларни оз ишлатишган. Асли арабча бўлмаган атамалар ва отлар эса сурёний манбаларидан олинган эди.

Фарғоний ўз асарини «Китобул-ҳаракот ас-самовий-йа ва жавомеъ илм ан-нужум» («Осмон жисмлари ҳаракати ва юлдузлар тўғрисидаги билимлар йиғиндиси») деб атади. Аҳмад Фарғонийнинг бу асарида араблар орасидаги астрономияга оид энг оддий ва асосий билимлар жамланган. Лекин мураккаб геометрик асослар асарга киритилмаган. Асарнинг охирида ўша вақтда маълум бўлмаган географик ўринлар кўрсатилган жадвал бор. Ер сатҳи шарқдан ғарбга қараб етти иқлимга бўлиб чиқилган. Ҳар бир иқлим ўрнашган жойнинг чегаралари ва белгилари аниқ чизилган.

Фарғонийнинг китобига илова қилинган бу жадвал:

7. И. Ю. Крачковский етти иқлим тўғрисидаги тушунчаларни Фарғоний ҳинд-эрон илмидаги етти кишвар тўғрисидаги билимлардан олган бўлса керак деб ҳисоблайди. Қаранг: Крачковский И. Ю. Соч. Т. IV, с. 72, 85—86.

«Маъмун жадвали»дан олинган. Шундай қилиб Фарғоний «Маъмун жадвали»даги билимларини кенг илмий истифодага киритди ва уларни абадийлаштирди. Хоразмий ҳам ўз жадвалларини тузди. Лекин унинг тузган жадвали билан Фарғоний жадваллари ўртасида бирмунча фарқ бор эди.

«Маъмун жадвали» бизнинг замонамизгача етиб келмади. Фарғоний «Маъмун жадвал»ларининг баёнини ўз жадвалларида келтирган. Шунинг учун ҳам Фарғоний жадваллари орқали «Маъмун жадвал»лари тўғрисида тасаввур пайдо қилиш мумкин.

Фарғонийнинг «Китобул ҳаракот ас-самовийя ва жавомеъ илм ан-нужум» асари Европада XII асрда икки мартаба араб тилидан лотин тилига, XIII асрда эса бошқа европа тилларига таржима қилинди. У Европада кенг ёйилган ва шуҳрат топган асарга айланди. Бу асарнинг лотинча таржимаси 1493 йили Феррарда нашр этилди. Бу асар голланд арабшуноси Яков Голиус (1596—1667) томонидан араб тилидан лотин тилига яна бир бор таржима қилинди. Бу таржима асарнинг араб тилидаги оригинал жадвали Голиус томонидан таржима учун тузилган изоҳлар билан бирга 1667 йили (Голиус вафотидан сўнг) нашр этилди.

Шундай қилиб, Фарғоний араб тилида асар ёзган астрономлар ичида Европада биришчилардан бўлиб шуҳрат қозонди. Унинг олимлик шуҳрати бу қитъада то XVIII асргача барқарор бўлиб қолди.⁸

ҚУТҚАРУВ

Муҳаммад Мусо Хоразмий расадхона қурилишидан қайтганида кайфиятида зиддият бор эди. Қурилишнинг яхши бораётгани, Фарғоний ва шоғирдларининг ғайрат, завқ-шавқ билан иш юритаётганлиги унга хуш туюлди. Аммо Аҳмад Фарғонийнинг хатни ўқигандан кейинги ҳолати олимнинг хотирасида бир қора доғдек бўлиб турарди.

Хоразмий «Байтул-ҳикма»даги хонасига киргач, салла ва чопонини қозиққа илди ва ёлғиз ўтирганича хаёл дарёсига ғарқ бўлиб кетди. Унинг кўз олдидан китоб дўконида учратган ёш толиби илм фарғоналек Аҳмад ўтди. Устоз Хоразмий бу боладаги илмга таш-

⁸ Крачковский И. Ю. Соч. Т. IV. с. 26, 85—86.

налиқни дайқаб, унга ғамхўрлик кўрсатди, авайлаб ўс-тирди, камолга етказди. Ҳозир Аҳмад Фарғоний «Байтул-ҳикма»нинг энг пешқадам олимларидан. Унинг асарларидан Исроил, Араб, Ироқи Ажам, Миср, Рум ва бошқа эллар баҳраманд. Олимнинг юксак даҳоси илм қуёши бўлиб ҳар ёнга нур сочади. Шундай пайтда ҳасадчи илон-чаёнлар олимга ҳуруж қилмоқдалар. Хоразмий халифа Муътасимнинг феълени яхши биледи. У Маъмун каби зийрак ва илмпарвар эмас. Агар олди олинмаса, душманлар халифага ўз таъсирларини ўтказишлари мумкин. Унда Фарғоний ғанимлар ғийбатининг қурбони бўлади. Ал-Хоразмий дарҳол халифа билан учрашмоққа қарор қилди. У ўрнидан турди, кийиниб шаҳдам қадамлар билан хонадан чиқди ва отланиб қаср сари йўл олди.

Халифанинг Бағдоддаги қасри шаҳарнинг марказида. Самаррадаги қаср ҳали битганича йўқ. Шунинг учун халифа Бағдодда истиқомат қилади. Қаср деворлари баланд. Умар кўкка мағрур бўй чўзганлар. Виқорли гумбаз ва кунгуралар дилларга ваҳм соясини ташлайди. Катта дарвоза мис ва кумуш зулфунларга эга. Дарвоза юзасини метал безаклар яралар сингари қоплаган.

Ал-Хоразмий дарвозага пиёда кириб келди. Соқчилар «Байтул-ҳикма» бошлиғини одоб билан қарши олиб, унга салом бердилар. У соқчиларнинг саломига алиқ қайтариб, ўйчан бир сиполик билан қаср дарвозасидан ўтди ва ҳовлига кирди. Сўнгра ўнг томонга бурилди ва кутубхона сари йўл олди. Кутубхона деразалари ёруғ. Халифа Муътасимнинг кечки овқатдан кейин бу ерда китоб ўқиш одати бор. Бунинг олим яхши биледи. У оҳиста кутубхонага кирди. Кутубхоначи Хоразмийнинг келганини кўриб, дарҳол ўрнидан туриб, саломлашгач, ичкарига кириб кетди. Сал фурсат ўтгач, у ичкаридан чиқиб, Хоразмийни халифа ўтирган хонага таклиф қилди. Олим ичкари хонага кирди. Халифа кутубхонанинг тўрида бир кичик мез атрофида ўлтирибди. Унинг қаршисида бир китоб очиб турипти. Ал-Хоразмий халифага таъзим айлаб, дуо қилди. Халифа олимни ўлтирмоққа таклиф этди. Фотиҳа тортилди. Хонада икковларидан бўлак ҳеч ким йўқ.

— Расадхона қурилиши қай йўсинда бормоқдадур? — деб сўради халифа.

— Ҳамма иш мўлжалдагидек кетмоқда. Иншооллоҳ,

муборакпаноҳ ҳимматлари билан бошланган бу қутлуғ иш айтган муҳлатларида ўз нитиҳосига етажак.

— Дамашқдаги Кассион расадхонаси-чи?

— Унга оид мўлжаллар ҳаммаси тайёр бўлди. Иншооллоҳ. Бағдод расадхонасини битказгач, дарҳол Кассион тоғида иш бошлармиз.

— Ҳар иккаласини битказиб ишга туширсак кўзланган мақсаднинг бир қисми амалга ошган бўлади. Ҳали олдинда режалар кўп.

— Бағдод расадхонасини қуришда Аҳмад Фарғоний ўз шогирдлари билан биргаликда барча топшириқларингизни яхши бажармоқда. Кейинчалик Дамашқдаги расадхонани қурмоқни ҳам Фарғонийнинг ўзига топширилса бўлади.

— Аҳмад Фарғоний қобилиятли одам. Аммо унинг бизга садоқати қандайдур?

— Бузургвор халифанинг ҳар бир топшириғини у сидқидиллик билан адо этмоқдадир. Ҳамиша шундай бўлажак.

— «Зиж Маъмун ал-мумтаҳана»ни ўз асарига тўла баён этмоқдан Фарғонийда ўша зижни улуғламоқ нияти бўлган эмасми?

— Халифалар номи билан боғлиқ нарса бир оддий кишининг улуғловига муҳтож эмас. Барча одам халифалар таважжуҳидан мартаба топажаклар. Аҳмад Фарғоний муборакпаноҳ халифа ҳазратларининг бино этган расадхоналарида ҳали кўп диққатга сазовор ишларни амалга оширур, халифаликнинг юксак даражасига муносиб илмий даргоҳ вужудга келишига ўз қобилиятини тўласича бағишлар, деб каминангиз умидвордир.

Халифа Муътасим ва Хоразмий бир-бирларини жуда яхши тушунмоқда эдилар. Суфён бин Юсуфнинг ифвогарликдан иборат хати халифанинг кўнглида Фарғонийга нисбатан норозилик уйғотган. Ал-Хоразмий шу тўфайли бошланган ўтти аланга олмасдан ўчирмоғи керак. Бўлмаса бу ўт, Фарғонийни, унинг қиёфасида «Байтул-ҳикма»нинг энг ёрқин истеъдодли бир вакилини куйдирадими, билим ва маърифат масканини тутунларга тўлдиражак.

Ал-Хоразмийнинг сўзларига халифа жавоб қилмади. У олимнинг юзига синовчан назар билан боқиб турди-да, сўнг сўради:

— Бағдод расадхонасининг асбоб-ускуналари не бўлмоқда?

— Шаҳардаги усталар буюрилган асбобларни тайёрламоқдалар. Яна бошқа шаҳарлардаги ҳунармандларга ҳам буюртмалар берилган. Иморат битгунча барча асбоб-ускуналар шай бўлур, иншооллоҳ, Фарғонийнинг шогирдларидан бири фақат шу билан машғул.

Халифа ва Хоразмий яна бир оз шу ишлар тўғрисида сўзлашишди. Шундан кейин Хоразмий яна Аҳмад Фарғоний тўғрисида гап бошлади, унинг таърифини қилди. Халифа индамай ўлтирди. Аммо Хоразмийнинг барча гапларини диққат билан тинглади. Сухбат охирида Хоразмий чўнтагидан Суфён бин Юсуфнинг хатини олди ва уни халифага кўрсатиб, бу хатни кимга топширмоқни сўради.

— Утга ташлангиз, — деди қисқа қилиб халифа.

Шу билан устоз Муҳаммад Мусо ал-Хоразмийнинг ҳаракати зое кетмади. Фарғоний ғаразгўй ғанимлар хуружидан қутқариб қолинди.

В А С И Я Т

Бағдод расадхонаси қурилиб битди. Дамашқ яқинидаги Қассиюн тоғида ҳам янги расадхона қад кўтарди. Ҳар иккала иншоотнинг барпо этилишида Аҳмад Фарғоний бош бўлди. Ҳозир бу расадхоналарда илмий ишлар авжида. Осмон жисмларининг ҳаракатларини тадқиқ қилиш: Ой, Қуёш, сайёралар ҳаракатларини кузатиш, ҳисоблаш ишлари қизиб кетган. Аммо буларнинг ҳаммаси Ердаги ҳаёт учун, одамлар учун, фақат шу мақсад учун амалга оширилади. Шу туфайли «Байтул-ҳикма» олимлари географияга оид ишлар билан кўп машғул бўладилар.

Аҳмад Фарғонийнинг шогирдлари орасида уч ёш олим бор. Уларнинг ота-боболари асли хоразмлик. Узлари эса Бағдодда туғилиб ўсганлар. Улар уч ака-ука — Муҳаммад, Аҳмад ва Ҳасан Мусо ибн Шокир Хоразмийлар. Учаласи ҳам очиқ кўнгил, меҳнатга қўйим, одобли йигитлар. Мана, беш йил бўлиб қолдики, улар «Байтул-ҳикма»да устоз Фарғоний раҳбарлигида иш тутадилар.

Саккиз юз қирқ еттинчи йил. Куз фаслининг хазонрезги кунларидан бири. Устоз Муҳаммад Мусо ал-Хоразмий Аҳмад Фарғонийни йўқлаётганини айтдилар.

Фарғоний устознинг ишхонасига кириб келганида Хоразмий кичик бир мез ортида китоб ўқиб ўлтирар эди. Унинг оппоқ соқолли юзи ёғилиб турган нур-

та чўмилгандай. Ҳорғин ва киртайган кўзлар тепасида қуюқ қошлар йигитликдагидек тимқора. Текис қирилган бошида енгил кулоҳ.

Фарғоний устозга салом берди. Хоразмий сал оғирлик билан ўрнидан турди. Икки олим ҳурмат билан кўришишди. Сўнг ўлтиришди. Кейин Хоразмий меҳмондан ҳол-аҳвол сўради. Фарғоний одоб билан жавоб берди. Кейинги вақтларда Муҳаммад Мусо Хоразмий анча кексайган. Вақт ўз ҳукмини ўтказмоқда. Омонатни топшириш фурсати яқинлашганга ўхшайди. Киши бу фурсатни ҳушёрлик билан кутмоғи керак. Аммо ҳеч бир тирик жон умидини узмайди. Ҳали яна вақт бор, баъзи режаларни амалга ошириб улгурмоғи мумкин, деган фикр билан яшайди.

Муҳаммад Мусо Хоразмий секин гап бошлади:

— Бир гуруҳ олимларни йиғиб Ер меридианларини ўлчов лозим, шу ишга ўзингиз бош бўласиз. Қимларни жалб этмоқ ўзингизга ҳавола.

— Агар Муҳаммад, Аҳмад, Ҳасан Мусо Хоразмийлар тортилса қандай бўлар экан?

— Агар сиз тавсия этсангиз, бизда қаршилик йўқ.

Фарғоний яна шогирдларидан бир-иккитасини номини айтди. Хоразмий уларни ҳам маъқуллади. Фарғоний яна бирор топшириқ бўларми экан деб кутди. Аммо устоз Хоразмий жим, кетмоққа ҳам ижозат бермаяпти. Кўнглида бирор гапи бўлса керак. Фарғоний сукут сақлаб устоз сўзларини кутди.

— Иним, мулла Аҳмад, — дея сўз бошлади Хоразмий озгина сукутдан сўнг, — тақдирнинг шарофати билан биз бир-биримизга дуч келдик. Марҳум халифалар Хорун ар-Рашид, Амин бин Хорун, Халифаи муборақ ва муътабар Маъмун бин Хорун, Халифа Муътазимлар даврида сиз билан биргалашиб кўп илмий ишларни амалга оширдик. «Байтул-ҳикма»нинг ишлари ривож топди. Ҳозирги халифа Восиқ бу илм даргоҳига ўз оталари ва боболари сингари эътибор берурлар деб умидвормиз. Олам холис. Агар «Байтул-ҳикма»нинг ишларини тақдир тақазосига кўра топширмоққа тўғри келса, бу вазифага сиздан муносиброқ киши топилмас. Халифа ҳазратларига ҳам бу фикрни айтдим. Розиликларини олдим. Шунга тадорикда бўлсангиз.

Аҳмад Фарғоний бу сўзларни эшитиб, жим қолди. Сўнг ўзининг ёшлигидан тарбиялаб ўстирган, отаси жаби ғамхўр ва меҳрибон устозига намланган кўзлари

билан боқди. Унинг нафаси тиқилиб, тили сўзга келмади. Бир оз туриб сал ўзини қўлга олгач, устозга деди: — Тангрига минг қатра шукрки, мени сизнинг шафқатли назарингизга дуч келтирди. Умидим ва ишончим комилки, ҳали узоқ йиллар ўзингизнинг раҳбарлигингизда илм-фан ривожини учун биргаликда хизматда бўлурмиз.

Муҳаммад Мусо Хоразмий Фарғонийни дуо қилиб, чиқмоққа рухсат қилди. Улуғ устоз ҳақ гапни айтган эди. Шу суҳбат бўлганига бир ой ҳам тўлмаган эдики, «Байтул-ҳикма» ва бутун Бағдодни мотам булутлари қоплади. Устоз Муҳаммад Мусо Хоразмий фаний дунёдан абадийлик оламига ўтган эди.

ОЙ ТУТИЛИШИ

Астрономик кузатишлар осмон jismlари ҳаракатида юз берадиган воқеаларни олдиндан билмоққа ёрдам беради. Аҳмад Фарғоний Ой ҳаракатини синчиклаб кузатув ва аниқ ҳисоблов орқали Ой тутилиши ва унинг муҳлатини белгилади.

Айтилган кечада Аҳмад Фарғоний шогирдлари билан биргаликда Бағдод расадхонасида Ой тутилишини кузатмоққа ҳозир турдилар.

Ой тик кўтарилган. Унинг сал-пал доғли юзи Ерга хира ёруғлик йўллайди. Аҳмад Фарғоний ўз шогирдларига мўлжалдаги вақтни эслатди. Сал фурсат ўтгач, Ой аста-секин тутила бошлади. Олим дарҳол кишиларга ҳар бирининг қиладиган ишини яна бир бор тайинлади. Орадан кўп ўтмай Ойнинг кулиб турган чеҳрасини бир чеккадан қора булут қамрагандай бўла бошлади. Аввал Ойнинг бир учидан озгина қоп-қора доғ кўринди. Бу доғ секин-секин катталаша бошлади. У каттароқ бўла бошлагач, Ойдан Ерга тушаётган нурлар камайберди. Кеча қоронғулашди. Кузатувнинг муҳим палласи бошланган эди. Шу пайт расадхона тепалигига ёпишган ҳовлидан қаттиқ овоз эшитилди. Борган сари бу овоз кучайди. Аҳмад Фарғонийнинг одамлари беихтиёр ўша томонга қарадилар. Ҳовли ўртасида бир хотин қўлидаги темир калтак билан бир бўш қозонни чалмоқда эди. Унинг ёқимсиз шовқини ҳар ёни тутган. Шу пайт бошқа ҳовлилардан ҳам тарақ-туруқ овозлар кела бошлади. Одамлар қўлларига калтак олиб нима кўзларига илинса, шуни олиб чалмоқда

эдилар. Бировлар темир кўзани, бировлар пақирни, бировлар қозон ёки темир жомларни чалмоқдалар. Бутун шаҳар шовқин билан тўлган. Шундай пойма-пой овозлар сурони остида баъзи одамлар ҳовлилардан шошиб-пишиб дуч келган жойга жойнамоз ёзиб, намоз ўқишга тушганлар. Кўп одамлар Ой тутилишини кўриб қўрққанларидан шундай жазовага тушиб қолишган.

Ой юзаси тобора қора доғ билан қопланмоқда. Бора-бора Ой худди бир улкан баркаш билан ёпилгандай бўлди. Оламни қоронғулик босди. Ой нурлари юмалоқ қора баркашнинг четларидан атрофга сирқиб чиқиб ёйилмоқда. Урталиқ эса қоп-қоронғу. Расадхонадаги олимлар тинимсиз кузатув билан бандлар. Баъзилар шамлар ёруғида олинган маълумотларни қоғозга туширмоқдалар. Бошқа биров ҳисоб-китоб билан машғул. Аҳмад Фарғоний ҳамма ишга бош-қош. У кузатувларнинг тўғри бориши ва мукамал қайд этилишини бошқариб турипти. Шаҳар халқи эса ҳамон тақир-туқур жом чалиш билан овора. Гоҳо ваҳимали овозлар, аҳён-аҳёнда йиғи-сиғи ҳам эшитилади.

Шу йўсинда бир қанча вақт ўтди. Тўхтовсиз иш билан банд бўлган олимлар вақтнинг қандай ўтганини билмай қолдилар. Шаҳардагилар учун эса бу фурсат бир йилдек туюлиб кетди. Ниҳоят қора баркаш Ой устидан нари сурила бошлади. Секин-секин Ой чехраси қора ёпинғичдан қутулиб атрофга жилмая бошлади. Кўп ўтмай Ой тамом очилди, унинг нурлари яна Ер сатҳига ёйилди. Ой тутилиши тугади. Шаҳардаги ғалва ҳам тўхтади. Олимлар барча ёзганларини жамлаб, асбобларини жой-жойига қўйиб расадхонадан чиқдилар ва шаҳар сари йўл олдилар. Улар йўл-йўлакай қилинган ишлар тўғрисида сўзлашиб боришар эди. Аҳмад Фарғоний шогирдларига йиғилган маълумотларни қай йўсинда ишлаб чиқмоқ кераклигини тушунтирар, айрим саволларга жавоб берар эди. Улар шаҳар кўчаларидан ўтиб борар эканлар, ваҳимага тушган ва Ой тутилишини ўзларича изоҳлаётган одамларга дуч келар эдилар.

Йўл бўйидаги бир гузарда Фарғоний ва унинг шогирдлари тўхтаб бир оз дам олдилар. Гузардаги супалардан бирида бир гуруҳ одамлар жам бўлганлар. Уларга бир маҳмадона зўр бериб гап маъқуллар эди:

— Одамларнинг гуноҳлари кўпайиб кетди. Шунинг учун Оллоҳ таоло Ойнинг юзини одамлардан беркитди. Ибодат қилинғиз. Гуноҳларингиздан тавба қилинғиз. Оллоҳнинг қудратига шак келтирганинғизнинг оқи-

бати бу. Бугун Ой, эртага Қуёш сиздан юз ўгирур. Ана ўшанда қиёмат қойим бўлур. Шу кунлар яқин қолди. Ё парвардигор, гуноҳкор бандаларингнинг узрини қабул эт. Ё Расул, тўғрилиқ йўлга бошлагил. Ё Оллоҳ, қандай кунларга қолдик? Мусулмонлар, назру ниёз билан гуноҳингизни ювингиз. Масжидларга кўпроқ инъомлар бағишлангиз.

Шунда Фарғонийнинг шогирдларидан бири ўтирган еридан дик этиб турди-да, шаҳдам қадамлар билан жамоат яқинига келди ва қизгин сўз бошлади:

— Мусулмонлар, бу вайсақининг беҳуда гапларига ишонмангиз. Оллоҳ таолонинг қудрати буюк. Унинг иродаси билан ҳар иш содир бўлур. Аммо ҳар ишнинг ўз қонуниятлари ҳам бордурки, улар ўз йўлларича амалга ошурлар. Ой тугилишига сизнинг ҳеч қандай дахлингиз йўқ. Ой ва Қуёш оралиғига Ер кириб қолган эди. Қуёшдан тушадиган ёруғликни Ер тўсиб қолди. Шунинг учун Ернинг сояси Ойга тушиб, Ой бир оз вақт ўша соя билан қопланиб турди. Самовий жисмлар ҳаракатлари қонунига кўра Ой ўз ҳаракатида давом этиб тезда бу соядан чиқди. Бор гап шу, холос.

— Бундай мутаассиб кимсалар, — деди шогирд қўлини бигиз қилиб ва ҳалиги «воиз»ни кўрсатди. — Ой тугилишидан ҳам ўз очкўзлик манфаатлари учун фойдаланиб, сизни таламоқни ният қилурлар...

— Оғзингни юм, шаккок, — деб бақирди «воиз», — сени тошбўрон қилмоқ керак. Мусулмонлар, нега қараб турибсиз, уринг бу кофирни.

Бир неча киши ўрнидан турди. Ҳалиги кимса кўзлари чаноғидан чиққан ҳолда қўлини паҳса қилиб шогирдга ўшқирар, аммо бу норғул йигитнинг яқинига келмоққа журъат қилолмай наридан туриб шовқин солар эди. Унинг гапи билан ўрнидан кўзгалган бир неча одам шогирдни ўрай бошладилар.

Аҳмад Фарғоний ишнинг ўзгача тус олаётганини кўриб ўз шогирдлари билан жанжал бўлаётган ерга этиб келди.

— Халойиқ, тўхтагиз, эсингизни йиғингиз. Бу не гап!

Олимнинг улуғсифатлик билан, лекин кескин равишда айтган сўзларини эшитиб, ҳужумга отланган кишилар ўз жойларида тўхтадилар. Шогирдлар ўз шерикларини ҳимояга олдилар.

— Одамларнинг гуноҳ ёки савобини ўлчашга ким сизни вакил этган? — деб сўз бошлади Аҳмад Фарғо-

ний бақироқ «воиз»га қараб, — мақсадингиз назру ниёз ва садақани кўпроқ йиғиш бўлса, шуни очиқ айтиб қўяқолинг. Ой тутилмоғига одамларнинг ҳеч алоқаси йўқ. Жамоат, — деди Фарғоний сўзида давом этиб, — Мана бу йиғит Ой тутилишининг сабабларини сизга яхши тушунтириб берди. Шу гапларни уқиб олингиз. Мана бундай мутаассиб ғоратгирлардан эса эҳтиёт бўлингиз, уларнинг ёлғон гапларига ишонмангиз.

Одамлар ўртасида яна ғала-ғовура бошланди. Баъзилар Аҳмад Фарғонийни танир, баъзилар танимас эди. Аммо «Байтул-ҳикма»нинг пешволаридан бири бўлган Фарғонийнинг номи Бағдодда машҳур эди. Шунинг учун кишилар Аҳмад Фарғоний улар билан гаплашаётганини сезгач, ҳовурдан тушдилар... «Воиз» эса «Байтул-ҳикма»нинг кучи ва эътиборини билар эди. Шунинг учун у қоронғулик ва ғала-ғовурдан фойдаланиб, ҳеч кимга сездирмай жуфтакни ростлаб қочди.

Одамларни тинчитган олим улар билан хайрлашди ва шогирдлари билан йўлга равона бўлди. Йўл давомида устоз ва шогирдлар суҳбати давом этди:

— Авомнинг беҳабарлиги учун биз айбдормиз, — деди Фарғоний, — «Байтул-ҳикма» ҳаётдан узилган. Шунча улкан тадқиқотлар, илмий изланув ва кашфиётлардан эл хабардор эмас. Билимлар эл юрагига сингиб кетгандагина улар кўзланган фойдани етказадилар. «Байтул-ҳикма» эса баландпарвоз қўш каби самода учади. У ерга, одамлар орасига ҳам кўнмоғи керак.

ИЖОД ВА УИЛАР

Аҳмад Фарғоний ўз асарлари устида ҳар куни ишлар эди. Эрталабдан иш бошлаш унинг одати. Кундузи бошқа ишлар орасида ҳам фурсат топиб ёза бошлаган асарини давом эттиради. Кечқурунлари ҳам шундай. Яна ижод асносида олим турли ҳавойи гаплардан, турмуш ёқимсизликларидан узоқлашади, илмнинг жўшқини ва оромбахш оғушига чўмиб, ундан роҳат топади. Расадхонадаги машғулотидан сал бўшаб танаффус қилиб ўлтиришган фурсатларида шогирдларидан бири сўраб қолди:

— Жаноб устоз, устурлаб асбоби астрономияда кўп қўлланилади. Унинг тарихи ҳам маълум. Устурлабнинг юзаси бутун осмон сфераларини билдиради, десак бўладими?

— Йўқ, — деди Фарғоний, — устурлабнинг юзаси осмон сфераларининг айланаси эмас. Устурлаб ёрдамида сфераларнинг фақат ҳаракатларини аниқлаш мумкин, ҳолос.

Аҳмад Фарғоний учун шогирднинг саволлари жуда оддий эди. Аммо янги авлод ўсиб стишмоқда. Уларга кўп оддий нарсаларни тушунтирмақ керак. Шогирднинг ёшида Аҳмад Фарғоний ҳам устурлаб тўғрисида кўп ўйлаган, чизмалар тайёрлаган, бор китобларни ўқиб тасаввурини бойинтган эди. Лекин «Байтул-ҳикма»га киргандан кейингина шу асбобни ясамоққа муваффақ бўлганди.

Шогирднинг саволларидан кўриниб турибдики, устурлабга оид билимларни бир китобга жамлаб ёзмақ керак. Токи ёш авлод астрономия учун зарур бўлган устурлаб асбоби, ундан фойдаланув йўллари, қадимий олимларнинг шу соҳада эришган натижаларидан хабардор бўлсин.

Аҳмад Фарғоний устурлаб тўғрисида оддий бир китоб ёзган эди. Унинг номи «Китобул комил фи устурлаб» («Устурлаб тўғрисидаги мукамал китоб»). Бу китоб 815—820 йиллари битилган ва олимлар ўртасида кўчирилиб тарқатилган. Ҳозир унинг бирор нусхасини топиш амримаҳол.

Олим шу соҳадаги янги асарини «Китоб фи санъатул устурлаб ва-л-бурҳону алайҳ» («Устурлаб санъати тўғрисидаги китоб ва унинг далиллари») деб атади.⁹

Фарғонийнинг тушунтиришича, устурлабдаги айлана шакллари осмон сферасидаги айланаларни англайди. Осмон сферасининг ҳар иккала қутблари орқали ўтайдиган катта айланалар эса устурлаб юзасида тўғри чизиқ шаклида кўрсатилади. Борлиқнинг экватори қутблар атрофида бўлади. Эклиптиканинг барча градуслари, ҳамма ҳаракатсиз юлдузларнинг ҳолати эса ёндош доираларда бўлади. Шунинг учун Осмон сфераларидаги ҳамма нарсани устурлаб сатҳига туширмақ мумкин эмас.

Фарғоний ўз асарида устурлабнинг имкониятларини кўрсатди, уларда самовий жисмлардан қайси бирини

9. Бу ҳар иккала асарнинг қўлёзма нусхалари бизгача етиб келган. Улар Берлин ва Парижда (инв. 154615) сақланади. Қаранг: Носиров А., Ҳикматуллаев Ҳ. Аҳмад Фарғоний. Тошкент, 1966, 21—22-бетлар.

акс эттириш мумкин ва мумкин эмаслигини ёзиб чиқди. Устурлабни ясаш тартибини белгилаб берди.

Аҳмад Фарғоний яна «Китоб амал ар-раҳомат» («Мармарнинг ишлатилиши тўғрисидаги китоб») асарини ёзган. Унда астрономик асбоблардан мармардан фойдаланув тўғрисида сўз боради. Унинг қаламига мансуб яна бир асар. «Рисола фи маърифат ал-авқот аллатий йакуну л-қамар фийҳо вафқ арз ва тахтиҳо» («Ой ер устида ёки унинг остида бўлган пайтларини ўрганиш ҳақидаги рисола») дир. Бу асарнинг бир нусхаси ҳозир Қоҳирада сақланмоқда.

* * *

Энди халифаликнинг янги пойтахти Самаррада халифа Мутаваккил (847—861) ҳукмронлик қилади. Халифа Муътасим (833—842) вақтида Самарра ҳарбий қароргоҳ сифатида қурилган эди. Халифа Восиқ (842—847) Самаррада «Жомеъ масжиди» бино қилмоқчи бўлди.

«Байтул-ҳикма» Бағдодда қолган. Илмий тадқиқотлар давом этмоқда. Устоз Муҳаммад Мусо Хоразмий вафотидан сўнг «Байтул-ҳикма»да пешқадам олим ва раҳбар Аҳмад Фарғоний қолган. Аммо халифа Мутаваккил бу илм даргоҳига унчалик диққат-эътибор қилмайди. Унинг атрофига турли-туман бойқушсимон кимсалар ин қурганлар. Халифа ўша мутаассиб кимсалар билан кўпроқ суҳбат қуради, уларнинг фикри билан иш тутади. Мутаассиб руҳонийлар учун уларнинг кетидан эргашмаган ҳар бир киши кофир эди. Улар «Байтул-ҳикма»ни ҳаддан ташқари ёмон кўрсатмоққа ҳаракат қилар эдилар. Яна турли диний йўналишлар ўртасидаги зиддият ҳам учрамоқда. Халифалик тахти учун кურаш авжига чиққан. Илм учун оғир кунлар келган.

Аҳмад Фарғоний ёзги оқшомлардан бирида Бағдод кўчаларини ёлғиз кезарди. Мана у Дажла дарёсининг соҳилига келди. Дарё тўлиб оқмоқда. Қош қорайган. Аҳён-аҳёнда узоқларда сўзаётган кемалардаги заиф нурлар лип-лип этиб кўзга ташланади. Олимнинг кўнгилида ташвишли ўйлар кезади. «Байтул-ҳикма»нинг тақдири қандай бўлар? Илм-фан ривожланмаса мамлакат обод, юрт фаровон бўлмас. Олимнинг фикру зикрида халқ, унинг осойишталиги, тўқ ва фаровон турмуши. Бу эса фақат илм-маърифат орқали амалга ошади,

деб ишонарди олим. Шунинг учун ҳам у бутун кучи, қуввати, қобилияти, балки бор умрини илм-фанга бағишлади.

Дажла дарёсининг қоронғуда кўринмас тўлқинлари ёқимли овоз чиқариб чайқалар. Улар олимнинг ташвишли кўнглига таскин бермоқчи бўлгандек ўйноқлаб оқадилар. Ҳаёт дарё оқими каби бетиним ва ўз йўлида узлуксиз давом этади.

МУНДАРИЖА

Фаргона	3
Бағдод	6
Билим ташнаси	8
Танишув	12
«Билимлар уйи»да	13
Муҳокама	15
Тўқинлик	16
Бетамизлик	18
Рум сафари	19
Билим йўллари	21
Илми нўжум дарсида	23
Осмон жисмлари	25
Ғанимлар бирлиги	26
Топшириқ	27
Қурилиш	29
Хат	33
Маъмун жадвали	35
Қутқарув	36
Васият	39
Ой тугилиши	41
Ижод ва ўйлар	44

Адабий-бадиий нашр

АЗИЗ ҚАЮМОВ

АҲМАД ФАРҒОНИЙ

Рассом Р. З у ф а р о в
Расмлар муҳаррири З. М а р т и н о в а
Техник муҳаррир Е. Т о л о ч к о
Мусаҳҳиҳа Ш. С о а т о в а

Босмаҳонага 25.09.98 да берилди. Боснишга 13.10.98 да руҳсат этилди. Бичими 84x108^{1/32}. Шартли босма тобағи. 2,52. Шартли кр-отт. 2,94. Нашр тобоғи 2,55. Буюртма №135. Шартнома №29—98. 3000 нусхада босилди. Баҳо-си шартнома асосида.

«Чўлпон» нашриёти. 700129. Тошкент ш. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси. Муродов кў-часи, 1-уй.